

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi

**Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
nəzdində “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya”
Elmi-tədqiqat laboratoriyası**

**DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

(Elmi-nəzəri toplu)

VI BURAXILIŞ

BDU Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 6 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çap edilir.

BAKİ – 2018

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Redaksiya heyəti:

prof. L.L.Həsənova
prof.A.C.İsgəndərov
prof.M.B.Fətəliyev
dos. A.Ə.Rzayev
dos. M.Q.Abdullayev
dos. A.Ə.Məmmədova
dos.E.M.Lətifova
dos. S.Z.Quliyeva
dos. G.Ə.Rizayeva
t.f.d.A.A.Hacıyev
b.e.i. U.M.Paşayeva

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplusu. VI buraxılış.– Bakı, “Turxan” NPB, 2018, 200 səh.

Ünvan: Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23
Bakı Dövlət Universiteti,III tədris binası,10-cu mərtəbə,1007-ci otaq
Əlaqə: 012-537-04-61;dunya.azerbaycanlilari.etl@gmail.com

Qrifli nəşr:

Bakı Dövlət Universiteti , 2018

MÜNDƏRİCAT

Redaksiya heyətindən 5

I BÖLMƏ

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİ

Новрузова Гюльзар Тофик г.
Население Северо Западного Азербайджана:
Куткашенский (Габалинский) район
(II половина XIX - XX век) 7

Наси́ев Асəф Адил о.
Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsi: Qax rayonu
(XX əsr XXI əsrin əvvəlləri) 83

Paşayeva Ulduz Miri q.
Müstəqillik illərində Şəki rayonu əhalisinin demografik
göstəriciləri (statistik məlumatlar əsasında) 105

Новрузова Гюльзар Тофик г.
Население Нахичеванской АССР по итогам Все-
союзной переписи населения 1959 года..... 124

Ризаева Гевхар Али кызы
Миграция населения в Азербайджане: иммиграция
и эмиграция (конец XX– первые десятилетия
XXI века) 136

II BÖLMƏ

ÜMUMİ TARİX PROBLEMLƏRİ

Abdullayev Nofəl Mahmud о.
Azərbaycanın enerji siyasətində Türkiyənin yeri
(1993-2013) 156

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

İslamova Zəhra Rüstəm q.

XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyəti..... 162

Əliyev Anar Əliheybət o.

Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinin yaranması və azərbaycançılıq ideologiyasında tarixi yeri 175

Hüseynova Leyla Əhliman q.

Azərbaycan tarixinin tədrisi: dünən və bu gün 190

Redaksiya heyətindən

“Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” elmi-nəzəri toplusunun növbəti VI buraxılışı Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası nəzdində fəaliyyət göstərən Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-də başa çatdırılmışdır. ETL-də tarixi-demoqrafik və demoqrafik istiqamətdə tədqiqatlar aparılır.

Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-nin məqsədi əhali tarixi üzrə elmi araşdırmaların aparılması, nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən aktual problemlərin təhlili, tədqiqatların təşkili və alınan elmi nəticələrin elmi-tədqiqat işlərinə və tədris prosesinə tətbiq edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında demoqrafik əhali sakinliyi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə qəbul edilən konsepsiyalar, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramlarını rəhbər tutaraq “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” ETL-i elmi fəaliyyətini bu istiqamətə yönəlmişdir.

2012-2017-illərdə “Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhalisi (XX əsr-XXI əsrin əvvəlləri)” mövzusu tədqiq edilərkən bölgənin inzibati-idarəetmə sistemində baş verən ərazi dəyişiklikləri, əhali-nin yerləşməsi, say dinamikası, etnik tərkibi, təhsil səviyyəsi, məşğuliyyəti və s. öyrənilmişdir.

Azərbaycanın bölünməz hissəsi olan Şimal-Qərb bölgəsi əsrlər boyu təcavüzə məruz qalmışdır. Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhali tarixi, Azərbaycan tarixşünaslığında kompleks şəkildə az tədqiq edilmişdir. Problemin aktuallığı isə belə bir vəziyyətin aradan qaldırılmasını və onun geniş araşdırılmasını tələb edir. Araşdırmaların elmi nəticələri problemin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsini vacib etmişdir.

Bu tədqiqatlardan Şəki və Oğuz rayonları, həmçinin Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgələrinin təhsil vəziyyəti barədə materiallar ayrıca monoqrafiya şəklində nəşr olunacağı üçün topluya daxil edilməyib.

Elmi tədqiqat işlərinin nəticələri konfranslar və çap vasitəsilə ictimaiyyətə çatdırılır, bu yolla elmi nəticələr tarixi tədqiqatlara cəlb olunmaq üçün elmi dövriyyəyə daxil edilir. Əldə olunan nəticələr Azərbaycanın tarixi demoqrafiyası, Azərbaycan əhalisinin problemləri və s. bu kimi aktual məsələlərə həsr edilmiş mühazirə və seminarların keçirilməsinə, Azərbaycan tarixinin demoqrafik problemlərinin öyrənilməsinə dair elmi araşdırmalarda, yeni materiallar və elmi mübadilələrin aparılmasına, həmçinin tədris prosesinə, ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasına, magistratura kursu proqramlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Araşdırma əhali problemləri ilə məşğul olan rəsmi dövlət qurumları, ali məktəblərin müəllim-tələbə heyəti, eyni zamanda, tariximizə və əhali tarixinə maraq göstərən geniş oxucu kontingenti üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Redaksiya heyəti və müəlliflər topluda irəli sürülən təklif və mülahizələr doğuran elmi məsələləri müzakirə etməyə və alternativ mülahizələri dinləməyə hazırdır.

I BÖLMƏ
AZƏRBAYCANIN ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİ

**НАСЕЛЕНИЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА:
КУТКАШЕНСКИЙ (ГАБАЛИНСКИЙ) РАЙОН
(II половина XIX- XX век)¹**

Введение. Актуальность информации о населении Азербайджана и внимание к проблемам народонаселения способствует выработке эффективной демографической политики страны, планирования и прогнозирования роста и размещения производительных сил.

Территориальные притязания Армянской ССР к Азербайджану, распад СССР, восстановление независимости Азербайджана, депортация азербайджанцев с исторических земель, оккупация 20% территории Азербайджана, волна беженцев и вынужденных переселенцев, изменение количественного и качественного, национального состава населения - эти и другие причины обусловили демографический кризис в Азербайджанской Республике в конце XX века.

В современной историографии проблемы изучения демографических процессов населения являются приоритетными. В данной работе научный оборот вводятся первичные источники по демографической характеристике населения российских губерний второй половины XIX – начала XX вв.

После присоединения Кавказа к Российской империи началась полномасштабная работа по интеграции и русификации этого края. Эта работа требовала обширных и качественных исследований.

---

¹ Material aparıcı elmi işçi, dos. Gülzar Novruzova tərəfindən 2012-2017-ci illərdə plan işinə uyğun yerinə yetirilmiş tədqiqat əsasında çapa hazırlanıb.

венных знаний по истории и этнографии, фольклору и географии, экономическому укладу жизни населения, демографической ситуации Кавказского края и др.

В XVIII веке на территории Габалы образовалось небольшое феодальное образование - Куткашенский султанат, который вскоре вошёл в состав Шекинского ханства и управлялся наибамы, назначаемыми шекинскими ханами. В результате оккупации Шекинского ханства Российской империи, эта территория вошла в состав Нухинского уезда Елисаветпольской губернии. В годы Российской империи поселение называлось Куткашин магалы¹.

Уровень грамотности населения в демографическом развитии страны играет существенную роль. Через грамотность можно приобщить население к культуре поведения, к овладению новыми профессиями; грамотность обуславливает переход человека от одной социальной группы к другой. Все это в совокупности приводит к изменению демографических характеристик населения.

Административно-территориальное деление и размещение населения Куткашинского (Габалинского) района Азербайджана.

Проследим административные изменения Куткашинского (Габалинского) района начиная с источников о территориях, относящихся к XIX веку.

В «Записке о камеральных описаниях, производив-

---

¹ Магал (или махал) - мелкая административная единица в странах мусульманского Востока, в Средние века и Новое время. Магал состоял из нескольких селений и их округ, по политическим, историческим, этнографическим или топографическим причинам имевшим общие интересы, или отданные правителями в качестве наследственного или ленного владения мелким феодалам. Сами магалы в зависимости от региона и стран, могли также делиться на еще более мелкие административные единицы.

шихся в Закавказском крае со времени присоединения оногo к Империи»¹ мы читаем о проведенной в 1819 году «Описании Шекинской провинции»². В данном «Описании» представ-лены ведомости по Куткашенскому и Бумскому магалам. По Куткашенскому магалу всего 11 деревень. 10 деревень с татарским населением: Куткашин, Тюнтуль, Гапуты, Нухи, Теула, Венки, Зараган, Айдын-Геголяге, Пир-Алылы, Кирдадур. 1 деревня Амрован-армянское. В Бумском магале 10 татарских деревень: Гамзали, Бум, Малалы, Мелиглы, Чхуркабала, Джарры, Тоссык, Тиканны, Мегли-Куах и Нидж³. В «Описании» также представлена «Ведомость деревням Куткашинского магала, принадлежащим собственно братьям: Ахмат-Султану, Аджид-Насурла-Султану, Хан-Баба-Беку, Керим-беку и Ташиди-беку. Это 15 деревень: Коренгиджа, Бегляр-Кенди, Сюденгиджа, Топбах, Молашгали, Беук-Эмли, Кичик -Эмли, Залам. Сабур, Элеган, Билиг, Баш-Даджа, Пироли-Джуджух, Ванн и Гирзадур⁴. По Бумскому магалу, указаны следующие деревни принадле-жащие собственно бекам - Кушлар, Сарагаджили, Зириг, Бегли, Эйзахли, Шапахи, Заргяри. Всего 7 деревень.

Камеральное описание жителей города Нухи и Шекинской провинции за 1824 год⁵ приводит информацию о

---

¹ Записка о камеральных описаниях, производившихся в Закавказском крае со времени присоединения оногo к Империи. АКАК, т.IX. Тифлис, Типог. Канц.Главн. гражд.частью на Кавказе, 1883. С.603-604,519.

² Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, в типографии Главного Управления Наместника кавказского.1866.

³ там же, с.76-79.

⁴ там же, с.89,92

⁵ Государственно исторический архив Азербайджанской ССР, ф.24,№1 л.162

заселении сел и кочевий Кабалинского и Куткашинского магалов. Так, Кочевье Мамайлу – сформировалось из поселенцев из Ширвани и Карабаха (поселились при Мамет-Гасан-хане); Жители Мычых, Лаза и Кюснет-выходцы их Губы около 1799 г.; жители Тюнтюл - раджбары села (кроме двух) вышли из разных ханств; Былых - жители переселены из Сырт-Енгиджи (село в Габалинском р-не) при последнем хане во время раздела земли; Елейян - жители пришли в разные годы из разных мест; Айдынгышлаг - раджбары села вышли с разных ханств и поселены Гаджи Шафи-беком; Казмалар - лезгины из Доккузпаринского магала Дагестана, переселились при Джафаргулу-хане; Джоурлу - раджбары села переселились из Губы, Карабаха и Ширвани при Мамед-Гасан-хане; Шафили - жители из разных ханств, поселены Сафарали-беком на своей земле ок. 1804 г.; Дизахлы - часть жителей из Карабаха и Ширвани; Кушлар - вышли ок. 1774 г. из Карабаха и Ширвани, поселены предками Сеид Мамед-бека.

10 апреля 1840 года был издан Именной Указ «Высочайше утвержденное учреждение для управления Закавказским краем»¹, который утвердил административно-территориальное деление Закавказья, после вхождения его в состав Российской империи. Указ утверждал границы Закавказского края и управление им. Были образованы Грузино-Имеретинская губерния и Каспийская область. Каспийская область была разделена «на семь уездов: Ширванский, Карабахский, Шекинский, Тальшинский, Бакинский, и на входящие в военный округ уезды Дербент-ский и Кубинский»². Шемаха объявлялась областным городом Каспий-

---

¹ 13368.-Апреля 10. Высочайше утвержденное учреждение для управления Закавказским краем. Полное собрание законов Российской империи. Том 15 (1840) часть 1. С.237; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

² Там же, §5

ской области «с уездом, составляющимся из нынешней Ширванской провинции»¹.

Высочайшим указом от 14 декабря 1846 года Закавказский край разделяется на 4 губернии: Тифлисскую, Кутаисскую, Шемахинскую и Дербентскую. В состав Шемахинской губернии вошли Ширванский, Карабахский, Шекинский, Тальшинский и Бакинский уезды. Указ гласит: «Ширванский уезд принимает название Шемахинского, Карабахский – Шушинского, Шекинский-Нухинского, а Тальшинский- Ленкоранского. Губернским городом остается Старая Шемаха.»²

В «Кавказском Календаре на 1856 год» есть сведения о Кабалинском и Куткашенском магалах, которые входили в состав Шемахинской губернии.

В Кабалинском участке насчитывалось 4.555 дымов. Из них: «дымов христианских - 1.056; суннитских - 3.362, шиитских - 137»³. Из 18 селений Кабалинского магала, население 4 селений - Зирик, Мирзабейлы, Нидж и Тосик по вероисповеданию принадлежали к армянам-григорианам, язык пользования был татарский. В сел.Нидж пользовались удинским языком.

Населения в Кабалинском магале было 24.837 человек.

Куткашинский магал насчитывал 2.305 человек, 31 селение и 15 кочевьев. Кочевья Амирван, Гирдадул и с. Чанах-Булаг населяли армяне-григориане, с использованием

---

¹ Там же. §8, с. 238,

² 20701-Декабря 14. Высочайше утвержденное положение о разделении Закавказского края. Полное собрание законов Российской империи. Том. 21. часть 2. 1846. С. 647. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

³ П. Статистические сведения о Шамахинской губернии. с.328. // Кавказский календарь на 1856 год, изданный от Канцелярии Наместника Кавказского. Тифлис, В типографии канцелярии Наместника Кавказского. 1855. 745 с.

армянского языка. Население селений Бейляркенд, Былых, Солтан-Нуха и кочевье Сырт-Енгиджа были армяно-гри-го-рианами с использованием татарского языка. Села Кюснет, Лаза и Мычых населяли лезгины-сунниты, с использованием лезгинского языка. Кочевье Шамлы населено татарами-шиитами. Остальные села и кочевья были населены татарами-суннитами с использованием татарского языка¹.

9 декабря 1867 года был издан очередной Высочайший указ «О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края».² Согласно этому указу была учреждена пятая губерния - Елисаветпольская. В её состав вошли пять уездов - Елисаветпольский, Казахский, Зангезурский, Нухинский и Шушинский³. Площадь губернии составляла 38.667,8 кв.верст или 41.250,0 кв.км.

12 февраля 1868 года издается Циркуляр №80 Его Императорского Высочества Наместника Кавказского «О преобразовании с 19 февраля 1868 года управления Кавказского и Закавказского края». Данный «Циркуляр» предусматривал разделение Елисаветпольской губернии на пять уездов: Казахский, Елисаветпольский с Самухским Приставством, Шушинский, Зангезурский, Нухинский с Арешским Приставством⁴.

Куткашенский полицейский участок вошел в состав Нухинского уезда.

---

¹ Там же с. 328-333.

² 42529.-Декабрь 9. Именной, данный Сентау. - О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края. Том 42. часть 2. Собрание (1825-1881). С.382. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

³ Там же, с.383, С.П.3

⁴ Полное собрание Законов Российской Империи. II Т. XLIII Отд.1-е. СС. 127-129. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

Таблица 1

Данные о пространстве и населении Кавказского края - Нухинский уезд Куткашенский участок

Нухинский уезд	Дымов	Мужчин	Женщин	Обоего пола
	По сем. Списк. 1886			
Куткашин	4662	14379	11561	25940
По переписи 1897 года				
Гор.Нуха		13326	11485	24811
1.Ашагы-Гейнюк(преб)		51951	43789	95740
2.Джафар-Абад-Хой АРМ. (место преб прист)				
итого		65277	55274	120551

Источник: Первая Всеобщая перепись населения российской империи 1897 г. Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам. С.-Петербург. С.30-31

Таблица 2

Данные о пространстве и население Куткашенского участка Нухинского уезда Елисаветпольской губернии

год	Пространство Верст, (кв.км)	Число сельских обществ	Число сел имеющих, ДЫМОВ				Число селений
			До 50	От 50 до 100	От 100 до 200	Свыше 200	
1891	779,37	15	12	7	6	6	31
1896	779,37	15	12	7	6	6	31
1901	1086,68	15	12	7	6	6	31
1905	1070	19	14	10	6	5	35
1910	1070,30	9	3	4	1	1	37
1914	1070,30	5					

Источник: Данные о пространстве и населении Закавказья, Отд.V. Кавказский Календарь на 1896 год (высокосный). Изд.по расп.Главначальствующего Гражданскою частию на Кавказе, при

Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LI год. Тифлис, 1895. с. 28-29

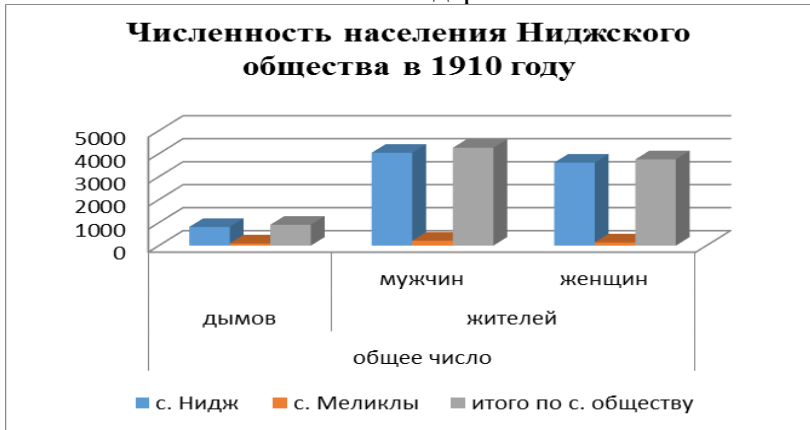
Данные о пространстве и населении Закавказья, Отд.V. с. 28-29, 38 // Кавказский Календарь на 1901 год. Изд.по расп. Главногоначальствующего Гражданской частию на Кавказе, при Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LVI год. Тифлис, 1900.

III отд. Данные о пространстве и населении Закавказья, Отд.V. С.32-33; Пространство и население Кавказа. Нухинский уезд. Елисаветпольская губерния. С.442 // Статистический отдел. Кавказский Календарь на 1905 год. Изд.по расп.Главногоначальствующего Гражданской частию на Кавказе, при Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LX год. Тифлис, 1904;

Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 год. Елисаветполь. Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета. Типография Елисаветпольского Губеринского Правления, 1910 год. Стр.30. (50,с.13)

Как видно из таблицы территория Куткашенского участка Нухинского уезда с 1891 по 1914 годы увеличилась на 290,93 верст, или 307,297 км.

В Кавказском календаре на 1917 год указывалось, что в 4-ом полицейском участке Нухинского уезда - Куткашене имелось 6 сельских советов и 40 деревень.

Таблица 3

Сведения о населенных пунктах 4-го полицейского
(Куткашенского) участка Нухинского уезда
по состоянию на 1917 год

Наименование сельских советов	Населенные пункты
Бумское сельское общество-9	Бум
	Бейлы
	Джорлы
	Джорлы
	Казмалар
	Мехликовах
	Мола Али
	Тиканлы
Вандамское сельское общество-4	Хырхатала
	Вандам
	Мамед Агалы
	Новур-кишлаг
Куткашенское сельское общество-7	Сеид-Кишлаг
	Айдин-Кишлаг
	Гамзалы
	Даштиджа
	Сел., Даштиджа
	Джигателлы
	Зараган, Куткашен
Кюснетское сельское общество-7	Дуруджа
	Каладжух
	Камерван
	Кюснет
	Лаза
	Мычих
Ниджское сельское общество-2	Юзбашеван
	Меликлы
	Нидж

Солтан-Нухинское сельское общество-9	Беюку-Пиралы
	Джорлы
	Джуджук-Пиралы
	Керр-Енгиджа
	Мирзабейлы
	Солтан-Нуха
	Товла
	Тюнтюль
Чухур-Кабала	

Источник: 4-й полицейский участок (сел.Куткашен). Елисаветпольская губерния. Отдел статистический. Административное деление губерний, областей и округов Кавказского края, с показанием по каждой из них: уезда (округа), полицейского участка и сельского общества, а также всех населенных мест, входящих в состав каждого сельского общества. с.62-63. // Кавказский Календарь 1917 год (LXXII г.) под ред.Н.П.Стельмашука. Тифлис, Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе. 1916.

Образование любого административного устройства влечет за собой административно-территориальные изменения, учет наличного и постоянного населения. После падения самодержавия, еще при Временном правительстве началась ломка старой губернской-уездной системы административно-территориального образования российской империи.

Политические изменения, произошедшие после октябрьского переворота несли за собой и изменения административно-территориального характера. 1918-1920 годы характеризуются массовыми, порой стихийными, образованиями новых волостей и уездов. Новообразованное государство – СССР начало проводить коренные изменения, потому как царские административные деления находились в резком несоответствии с новым государствообразующим укладом страны. С началом новой экономической политики сложный административный аппарат требовал изменений. Началось образование новых, слияние и укрупнение ад-

мини-стративных делений, построенных по принципу хозяйст-венного районирования. Административно-терри-ториальные изменения сопровождались установлением по-литических границ государства, межреспубликанских гра-ниц, образова-нием национальных автономных единиц (рес-публик краев, областей). Далее проводился принцип эконо-мического районирования территории страны с наиболее рациональным размещением производительных сил.

После установления Советской власти в Азербайджане деятельность новых властей – Азербайджанского Револю-ци-онного Комитета была направлена на революционные преоб-разования в республике.

«Декретом» Азревкома от 8 июля 1920 г. было прин-ято решение «Об организации и регулирование экономической жизни различных промышленных районов Советского Азербайджана в соответствии с местными интересами и особенностями, в целях согласования и объединения эконо-мической политики этих областей в общегосударственных интересах – организовать районные советы народного хозяйства»¹. В соответствии с экономическими признаками территория Азербайджана была подразделена на районы.

Так, в Нухинский район вошли Нухинский уезд и Закатальский округ. В состав Нухинского уезда вошел и Куткашенский- IV участок.

Для выяснения численности населения АССР, ра-бочего состава и наличности экономических сил республи-ки Азрев-ком принимает важные по своей сути документы. В августе 1920 г. был принят «Декрет о производстве Всеазербай-джанской переписи» и в мае 1921 года «Декрет о производстве переписи на территории Азербайджанской

---

¹ № 59. Декрет о районных советах народного хозяйства. с.87. // Декреты Азревкома (1920-1921 гг.) Сборник документов. Баку, Азгосиздат, 1988.519с.

Советской Социалистической Республики»¹.

В 1921 году была проведена Азербайджанская сельскохозяйственная перепись. Материалы переписи дают нам достоверную информацию о населенных пунктах, национальном составе и преобладающей национальности в зоне проживания, половозрастном составе, занятости и грамотности населения. Интересный нюанс данной переписи, что в графе «Отсутствующие» указываются «Из них в Красной Армии»². Согласно статистике, приводимой по материалам Азербайджанской сельскохозяйственной переписи 1921 года по IV участку (Куткашенскому) району общая численность наличного населения составила 28.416 лиц обоего пола, из них 15.093 мужчин, 13.322 женщин. Перепись также дает информацию о возрастном составе и уровне грамотности среди мужского и женского населения.

Куткашенский район как отдельно взятая административная единица был образован в 1930 году. В справочнике «Административно-территориальное деление Союза ССР (районы и города СССР)» Куткашенский район показан как отдельная районная единица с районным центром Куткашен. По состоянию на 1 января 1931 года территория района составила 1700 кв.км. Численность населения составила 28.645 человек. Следует отметить, что все население Куткашенского района берется как сельское население³.

---

¹ № 130. «Декрет о производстве Всеазербайджанской переписи». с.195; № 367. Декрет о производстве переписи на территории Азербайджанской Советской Социалистической Республики. с.485.// Декреты Азревкома (1920-1921 гг.) Сборник документов, Баку, Азгосиздат, 1988.519 с.

² Нухинский уезд. Таблицы. 13. Азербайджанская Сельскохозяйственная перепись 1921 года.

³ Административно-территориальное деление Союза ССР (районы и города СССР). Москва, Изд-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. 317 с. с.229.

В 1933 году был издан сборник «Административное деление Азербайджанской Социалистической Советской Республики», в котором размещена информация о жилых районах, численность и национальный состав населения, число хозяйств.

В нижеследующей таблице представлена информация по Куткашенскому району.

Таблица 4

**Административно-территориальное деление
Куткашинского (Габалинского) участка**

Название о-ва 1917 г.	Название селений	Характер поселения	Число дымов	
			1917	1922
Куташенск.	Айдин-Кишлаг	село	123	139
	Гамзалы	село	140	161
	Дашгиджа	Село	49	62
	Джигатайлы	Отсело	20	18
	Дыховлан	село	10	Разруш
	Куткашен	село	459	406
	Зараган	село	172	170
Султан-Нуха	Джоджух-Пиралы	село	36	36
	Беюк-Пиралы	село	72	66
	Мирзабейлы	село	46	125
	Кор-Бигиджа	село	46	28
	Тозлы	село	76	60
	Тюнтюль	село	210	181
	Чухур-Кабала	село	55	67
	Султан-Нуха	село	231	139
Бумское	Бум	село	384	393
	Дандых	Отсело	20	23
	Джарлы тюркское	село	63	78
	Джорлы	Отсело	50	61
	Мехлиховах	село	131	226
	Казмаляр	село	13	
	Мола Али	село	33	
Бейли/Емишанлы	село	14		

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

	Тиканлы	село	199	187
	Улудаш	село	27	49
	Хырхыталы	село	70	72
Вандамское	Бунут	село	591	32
	Вандам	село		702
	Нопур-Кишлаг	село		110
	Сеид-Кишлаг	Отселок		49
	Хазря (Газра)	село		16
	Мамед Агалы	Отселок	30	28
Кюснетское	Дурулджа	село	135	121
	Исти-Су	село	-	25
	Каладжух	село	321	206
	Камерван	село	163	36
	Кюснет	село	65	47
	Лаза	село	65	77
	Мычях	село	94	68
	Сумагаллы - Сумагайля	село	52	38
Юзбашаван	село	86	***	
Ниджское	Нидж	село	898	740
Всего 6 сельсоветов	42 селения		5163	5042

Источники: Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельско-хозяйственных переписей 1917 и 1921 г.г.). Азербайджанское Центральное Статистическое Управление. Издание Наркомпрода, Баку, 2-я Гостипография, 1922 г. сс.70-73.

*** не было переписано, потому что жители ушли на кишлаги

Селение Дыховлан было разрушено.

В 1917 года было 42, 1922 38 селений.

Казмаляр из Бумского общества исключили включив в Кюснетское.

Рассмотрим административно-территориальное деление, численность и размещение населения Куткашенского района.

В 1926 году Статистическим отделом НКВД СССР публикуется справочник «Территориальное и администра-

тивное деление Союза ССР на 1 января 1926 года». Здесь наиболее полно показаны административно-территориальные единицы страны в целом, национальных республик, авто-номных республик и областей, краев и уездов в частности.

Так, в опубликованном справочнике указаны нижеследующие показатели по Нухинскому уезду:

Центр – г.Нуха. Расстояние от республиканского центра – 269 км. Площадь 4.192 кв. км. Участков- 5, сельсоветов -49, селений- 123, дворов- 16.677, городов -1, население всего – 108.130, в том числе городское- 20.167, сельское -87.963¹.

Таблица 5

**Административно-территориальное деление
Куткашинского (Габалинского) района (1933 г.)**

Сель-советы	Жилые районы	Хозяйства			население			Преимущественная национальность
		Всего	В том числе		Всего	В том числе		
			Общественное	Индивидуальное		Мужчины	женщины	
Бум	3	719	37	682	3721	1975	1746	тюрки-98,7%
Чухургабала	2	148	59	89	711	374	337	тюрки-95,5%
Гаджалы	7	186	-	186	921	471	450	тюрки-83,8%

¹ Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1926 года. Народный Комиссариат Внутренних Дел. Статистический отдел. Изд-во Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД . Москва, 1926 год. с. 192.

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Курд	3	122	-	122	719	368	351	тюрки-59,8%, лезгины-21,4%
Мирзабейли	5	215	12	203	1317	703	614	Тюрки-91,4%
Мыхлыовах	3	387	16	371	2648	1455	1193	тюрки-88,5%
Нидж	1	708	447	261	3855	2111	1744	тюрки-14,8%, лезгины-71,5%
Гушлар	8	229	-	229	1032	565	467	тюрки-91,5%
Куткашин	8	936	251	685	5287	2757	2530	тюрки-87,9%
Сеидгышлаг	4	162	44	118	810	416	394	тюрки-100%
Солтан-Нуха	3	290	32	258	1360	736	624	тюрки-71,7%, лезгины-20,5%
Вандам	3	1105	125	980	4928	2582	2346	тюрки-98,2%
Залам	14	279	-	279	1224	661	563	тюрки-59,5% лезгины-24,5%
Зараган	5	578	166	412	2528	1461	1067	тюрки-99,2%
Всего по району	69	6064	1189	4875	30980	16594	14386	

Источник: АССР инзибати bölgüsü. Məskun yerlər. Kənd Şuralarının Siyahısı. Bakı, Az.XTUİ nəşriyyatı, 1933, 292, ss.71-72

В районе насчитывалось 69 жилых населенных пунктов, 6.064 хозяйств, из которых 4.875 составляли индивидуальные хозяйства. Общая численность населения состави-

ла 30.980 человек из которых 16.594 мужчин и 14.386 женщин. Мужское население по численности превышало численность женского населения на 2.208 человек.

Другой источник «Население Азербайджана по переписи 17 декабря 1926 года» дает информацию прямо противоречивую союзным данным. Так, в Нухинском уезде Кутка-шенского округа было зарегистрировано население численностью в 13.380 человек. Из них мужчин 7.224 и женщин – 6.156 человек. В Нидже численность населения 12.908 человек. Мужчин - 6.921, женщин 5.987 человек. Если приплюсовать то выходит, что в Куткашенском округе общая численность населения достигала 26.288 человек. Мужчин -14.145, женщин – 12.143¹.

Из сведений, относящихся к 1939 году также становится известным, что мужчины составляли 52,75% населения.

Таблица 6

Распределение населения по Азербайджанской ССР и Куткашенскому району по данным Всесоюзной переписи населения 1939 года

Азербайджанская ССР			
Все население	Оба пола	Мужчины	женщины
	3205150	1642612	1562538
Городское население	1156798	580669	576129
Сельское население	2048352	1061943	986409
Куткашенский район			
Все население	32243	17011	15232
Городское население	0	0	0
Сельское население	32243	17011	15232

Источник: Численность наличного населения СССР по союзным республикам, краям, областям и автономным республикам. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Приложения. <http://www.demoscope.ru>

---

¹ 1926 il 17 dekabr əhalinin siyahıyaalması üzrə Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin Arxivli.

С 1931 по 1977 годы территория района сократилась с 1,7 тыс кв.км до 1.548 - 1.600 тыс. км., число сельских советов увеличилось с 14 до 18, численность населенных пунктов изменилась с 69 до 61. В 1961 г. селу Куткашен был присвоен статус поселка городского типа¹.

Следует подчеркнуть, что за всю историю СССР было издано всего 18 справочников по административно-территориальному делению страны. Отдельными изданиями выходили справочники по союзным республикам. По Азербайджанской ССР таких изданий два: «Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 года» и «Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1977 года».

Таблица 7

Административно-территориальное деление Куткашенского района Азербайджанской ССР с 1931 по1977 годы

годы	территория в тыс.кв.м.	число сель- советов	число городов	число поселков городского типа	прочие населенные пункты
1931	1,7	14	-	-	69
1938	1,6	14	-	-	...
1941	1.6	17	-	-	...
1947	1,5	18	-	-	...
1961	1,548	13	-	1	65
1977	1,6	18	1	-	61

Источник:Административно-территориальное деление Союза ССР (районы и города СССР). Москва, Изд-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. 317 с. с.229; Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 года. Баку, АзГосиздат Красный Восток, 1961. 280 с., с.88-89; Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1977 года. Изд.4-е. Баку, 1979. 218, с.61;

---

¹Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 года. Баку, АзГосизд, 1961. сс.88-89.

СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на 1 января 1941 года. Москва, Изд-во Ведомостей

Верховного Совета СССР, 1941. 490 с. с.235; СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на октября 1938 года с картой «Политико-административного деления СССР». Москва, Изд-во Ведомостей Верховного Совета СССР, 1938. 332с. с.180; СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на 1 января 1947 года. Москва, Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1947. 488с. с.259;

... - не дается информации.

Основная часть населения района сосредоточена в сельской местности, численность женского населения превышает по численности мужское население.

В первую послевоенную Всесоюзную перепись населения 1959 года численность населения Куткашенского района возросла, произошли административно-территориальные изменения¹.

С 1931 г. по 1959 годы численность основного сельского населения Куткашенского района возросла на 4.726 человек при учете наличного населения и на 7.610 человек при учете постоянного населения. Как видно из таблицы, основная часть населения 29.177 человек зарегистрирована в сельской местности.

4 января 1963 года Куткашенский район включен в состав Агдашского района. 17 января 1964 года Куткашенскому району вновь был придан статус района.

---

¹ Районы и города республиканского подчинения. Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959 года по республиками, краям, областям, национальным округам, районам, городам, поселкам городского типа, районным центрам и крупным сельским местам (по административно-территориальному делению на января 1960 года). Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР. Москва, 1960 С.462.

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Таблица 8

Численность наличного населения Куткашенского района
Азербайджанской ССР по материалам Всесоюзных
переписей населения

		Азербайджанская ССР	Куткашенский район
Всесоюзная перепись населения 1959 г.			
Все население	оба пола	3697717	33371
	мужчины	1756561	16055
	женщины	1941156	17316
Городское население	оба пола	1789196	-
	мужчины	846862	-
	женщины	942334	-
Сельское население	оба пола	1908521	33371
	мужчины	909699	16055
	женщины	998822	17316
Всесоюзная перепись населения 1970 г.			
Все население	оба пола	5117081	50279
	мужчины	2483035	24353
	женщины	2634046	25926
Городское население	оба пола	2564551	6449
	мужчины	1254991	3315
	женщины	1309560	3134
Сельское население	оба пола	2552530	43830
	мужчины	1228044	21038
	женщины	1324486	22792
Всесоюзная перепись населения 1979 г.			
Все население	оба пола	6028253	60295
	мужчины	2938820	29464
	женщины	3089433	30831
Городское население	оба пола	3200254	9722
	мужчины	1581603	5178
	женщины	1618651	4544
Сельское население	оба пола	2827999	50573
	мужчины	1357217	24286
	женщины	1470782	26287

Всесоюзная перепись населения 1989 г.			
Все население	оба пола	7037867	72845
	мужчины	3434869	35741
	женщины	3602998	37104
Городское население	оба пола	3789985	13190
	мужчины	1864672	6648
	женщины	1925313	6542
Сельское население	оба пола	3247882	59655
	мужчины	1570197	29093
	женщины	1677685	30562

Источник: Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959 года по республикам, краям, областям, национальным округам, районам, городам, поселкам городского типа, районным центрам и крупным сельским населенным местам (по административно-территориальному делению на 1 января 1960 г.). Москва: Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, 1960.- 523 с. □ Таблица 1с. Всесоюзная перепись населения 1970. РГАЭ. Ф 1562. Оп. 336. Д. 3831-3838.

Таблица 1с. Всесоюзная перепись населения 1979 □ РГАЭ. Ф 1562. Оп. 336. Д. 5943-5951 Таблица 3. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений и сел-райцентров. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Архив ЦСУ.

С 1959 по 1989 годы общая численность населения Куткашенского района увеличилась на 38.474 человека; численность мужчин увеличилась на 19.686, женщин на 19.788 человек. Разница между численностью мужчин и женщин составляет 102 человека в пользу женского населения района, увеличилась численность автохтонного населения района.

Впервые в материалах Всесоюзной переписи населения 1970 года зарегистрировано городское население Куткашенского района – 6.449 человек¹, из них 3.315 мужчин и 3.134 женщин. Увеличение численности населения позволило присвоить статус города поселку городского типа Кут-

---

¹ Всесоюзная перепись населения 1970 года. Таблица 1с. РГАЭ. Ф 156

кашену. Статус города Куткашену был присвоен в 1973 году. Как видно из вышеуказанной таблицы численность населения в пгт. Куткашене накануне переписи 1970 года перевалила за 5.000 человек (*авт. - здесь следует подчеркнуть, что для союзных республик был установлен минимальный порог населения для отнесения населенного пункта к категории городов. Так, для Грузинской ССР и Азербайджанской ССР этот минимум составлял 5.000 человек*).

Таким образом, за период Советской власти административно-территориальное состояние Куткашенского района было относительно стабильным и значительных изменений административно-территориального характера Куткашенский район вплоть до распада СССР в 1991 году не претерпел.

Согласно решению Верховного Совета Азербайджанской ССР №54-ХІІ от 7-го февраля 1991 года название Куткашенского района было переименовано в Гебеле¹.

Образовательный уровень и социальный состав населения Куткашинского (Габалинского) района (XX век). Уровень грамотности населения в демографическом развитии страны играет существенную роль. Через грамотность можно приобщить население к культуре поведения, к овладению новыми профессиями; грамотность обуславливает переход человека от одной социальной группы к другой. Все это в совокупности приводит к изменению демографических характеристик населения.

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin, Abşeron, Ağdaş, Ağsu, Ağcabədi, Balakən, Bərdə, Beyləqan, Vartaşen, Quba, Qutqaşen, Daşkəsən, İmişli, Yevlax, Kəlbəcər, Kürdəmir, Gədəbəy, Goranboy, Laçın, Lerik, Lənkəran, Mirbəşir, Puşkin, Saatlı, Füzuli, Cəbrayıl və Şamaxor rayonlarının, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Şuşa rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı // <http://e-qanun.az/framework/10264>

Вопросы повышения образовательного уровня населения Азербайджана в XX веке стояли перед правительствами первой на Востоке независимой Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.) и Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Советский Азербайджан строил социалистическое общество, которое в своем развитии проходило три этапа: индустриализацию, коллективизацию сельского хозяйства и культурную революцию. Одной из проблемных задач культурной революции была ликвидация неграмотности основной массы населения, введения всеобщего начального образования, создание новой системы среднего и высшего образования и др.

Почему мы назвали выполнение задач по ликвидации безграмотности у населения проблемными? Потому, что в период вхождения Азербайджана в состав российской империи вплоть до октября 1917 года, обучение и получение народами национальных окраин образования влекло за собой проблемы пробуждения национального самосознания, уменьшения роли влияния религиозного фактора на сознание населения и др.

Рассмотрим развитие уровня образования населения Куткашенского (далее - Габалинского) района в хроно-логических рамках 1918-1991 годов.

После провозглашения Азербайджанской Демократической Республики в 1918 году новое правительство Азербайджана приняло меры об улучшении преподавания и национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений, укрепления материально-технической базы учебных заведений. 28 августа 1918 года было принято Постановление Совета Министров АДР «О национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений»¹.

---

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998, с. 225-226.

Данное Постановление предусматривало обязательное и усиленное преподавание государственного тюркского языка, параллельное преподавание в национализированных классах высших начальных школ на родном языке учащихся, с дальнейшим переходом исключительно на тюркское обучение.

После падения Азербайджанской Демократической Республики в апреле 1920 года и установления советской власти 18 сентября 1920 года за подписью Председателя Азревкома Н. Нариманова издается Декрет «О преподавании языков в школах 1-й и 2-й ступени». В данном документе было предусмотрено: « 1. В школах 1-й и 2-й ступени языком преподавания является родной язык учащихся..... 3. В школах национальных меньшинств один из обязательных языков (тюркский или русский) может быть введен со второго года обучения во 2-й ступени (седьмой год обучения), причем число недельных уроков должно быть увеличено с таким расчетом, чтобы курс обязательного языка, намеченного к прохождению, был бы выполнен в полном объеме.4. В школах народностей, не имеющих пись-менности, языком преподавания признается тот, который будет принят самой данной народностью.... 7. В школах 2-й ступени, в которых имеются учащиеся национальных мень-шинств, вводится преподавание языка данной националь-ности при трех недельных уроках в каждой группе (классе). Примечание: В группе должно быть не менее 10 учащихся» ¹.

Проблемой для населения в получении образования стала проблема языка обучения. По тому что, развитию образовательного уровня национальных меньшинств в Азербайджанской ССР придавалось большое значение.

---

¹ Нариманов Н.. Избранные произведения. Т. 2 (1918-1921). Баку: Азернешр, 1989. 376 с.. с.338-339.

Молодое правительство предприняло меры по улучшению преподавания и использованию родного языка в культурных и государственных учреждениях на местах, в которых проживают национальные меньшинства.

Охвату населения светским образованием препятствовали и укоренившиеся в том или ином регионе религиозные предрассудки. Мнение представителей различных конфессий Куткашенского района оказывало непосредственное влияние и на привлечение к образованию женского населения региона.

Итоги Азербайджанской сельскохозяйственной переписи 1921 года наглядное тому подтверждение.

Таблица 9

**Возрастной состав и грамотность мужского населения
IV участка Нухинского уезда**

		моложе 8 лет	8-12	13-15	16-17	18-25	26-59 лет	60 и более лет	итого мужчин	из них грамотные
IV участок (Куткашенский) XV Бумское с.о.	тюрки-азербайджанцы	825	319	136	63	222	969	167	2701	212
XVI Вандамское с.о.	тюрки-азербайджанцы	824	243	141	87	214	796	151	2456	123
XVII.Куткашенское с.о.	тюрки-азербайджанцы	623	325	118	70	206	778	132	2252	314
XVIII.Кюснетское с.о.	кюрринцы	631	206	94	48	153	686	138	1956	60
XIX.Ниджское с.о.	удины	398	119	63	70	172	641	56	1519	53

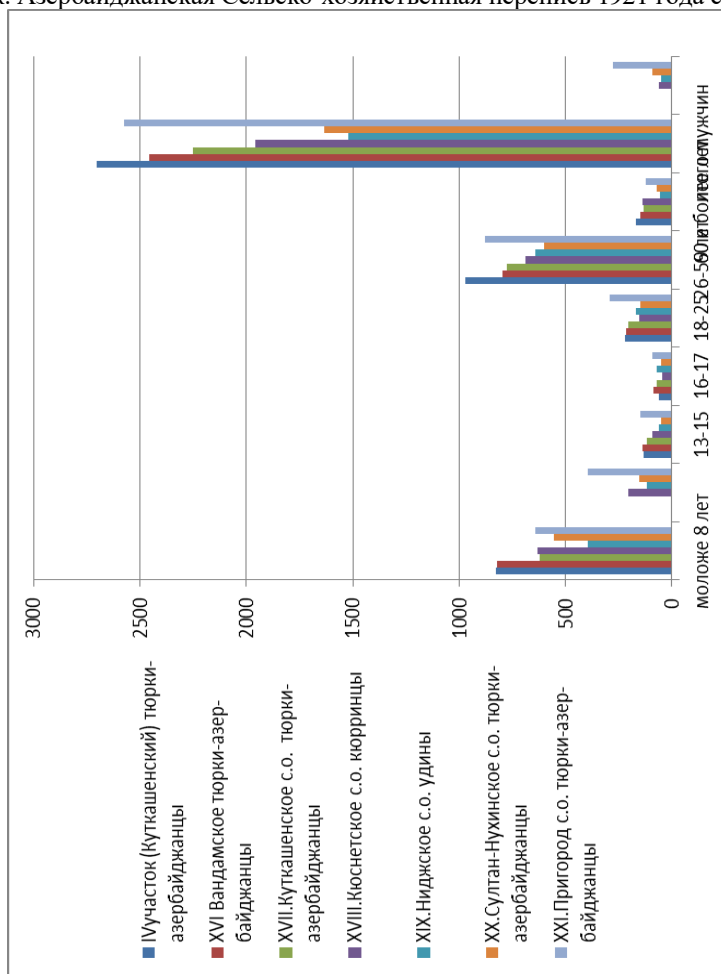
Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

XX.Султан-Нухинское с.о.	тюрки-азербайджанцы	553	154	50	52	150	602	73	1634	94
XXI.Пригород с.о.	тюрки-азербайджанцы	641	397	151	92	293	880	122	2576	275

Источник: Четвертый участок (Куткашенский). Нухинский уезд. XIII выпуск. Азербайджанская Сельско-хозяйственная перепись 1921 года с.52

Таблица 10

Возрастной состав и грамотность женского населения
IV участка Нухинского уезда

		моложе 8 лет	8-12	13-15	16-54	55 и более лет	итого женщин	из них грамотные
IV участок (Куткашенский) XV Бумокос с.о.	тюрки-азербайджанцы	763	207	115	1154	139	2378	1
XVI. Вандамское с.о.	тюрки-азербайджанцы	783	129	95	940	157	2104	3
XVII.Куткашенское с.о.	тюрки-азербайджанцы	624	211	99	901	129	1964	41
XVIII.Кюснетское с.о.	Кюрринцы	604	123	61	686	153	1627	3
XIX.Ниджское с.о.	удины	439	84	75	736	87	1421	1
XX.Султан-Нухинское с.о.	тюрки-азербайджанцы	477	100	95	681	91	1444	14
XXI. Пригород с.о.	тюрки-азербайджанцы	604	300	116	1215	149	2384	6

Источник: Четвертый участок (Куткашенский). Нухинский уезд. XIII выпуск. Азербайджанская Сельско-хозяйственная перепись 1921 года. сс.53.

Здесь необходимо отметить, что таблица о грамотности женского населения по возрасту отличается от таблицы, составленной по грамотности мужского населения. Анализируя таблицу мы увидим, что общая численность населения по IV (Куткашенскому) участку Нухинского уезда достигала 28.416 человек и сосредоточено оно в основном в сельской местности; преобладающей национальностью были тюрки-азербайджанцы, численность которых насчитывала 21.893 человек. Также зарегистрированы кюринцы – 3.583 чел. и удины – 2.940 человек. Мужская часть населения была преобладающей 15.094, женщин - 13.322 человек. По IV (Куткашенскому) участку уровень образования среди мужского населения составлял 1.131 человек от общей численности мужского населения участка в 15.094 человек. Показатель у женского населения еще ниже: 69 грамотных из 13.322 численности женского населения¹. Наибольшая численность грамотного населения приходится на тюркское население: число грамотных среди мужского населения равен 1018 человек, среди женского населения этот показатель равен 65. Среди кюринцев соотношение равно-60 мужчин и 3 женщины. Наибольшее число грамотного мужского населения приходится на Куткашенское сельское общество-314 человек, затем следуют Пригород, Бумское, Вандамское, Султан-Нухинское и Ниджское сельские общества. Самый низкий показатель у удинского населения- всего 54 человека, из которых 1 женщина.

Рассмотрим уровень грамотности населения Азербайджанской ССР по основным этническим группам по итогам Всесоюзной переписи населения 1926 года.

---

¹ Четвертый участок (Куткашенский). Нухинский уезд. XIII выпуск. сс.53.// Азербайджанская Сельско-хозяйственная перепись 1921 года.

Таблица 11

Образовательный уровень населения по основным этническим группам Куткашенского района

Народность	Все население %	Всего грамотных %	В том числе	
			Муж.	Жен.
Тюрки-азербайджанцы	100	8,39	7,4	1,5
Русские	100	62,6	35,8	26,8
Армяне	100	33,2	21,3	11,9
Итого	100	18,5	12,7	5,8

Источник: Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. том XIV, отд. I, Москва, Издание ЦСУ Союза ССР, 1929, с.11-13.

В ходе проведения культурной революции и осуществления заветов Ленина советская власть поставила перед собой задачу ликвидации неграмотности к 1929 году. В целях успешной реализации «заветов» в Азербайджанской ССР, учитывая многонациональность республики, было принято постановление о введении «работы по ликвидации неграмотности по новому и старому алфавиту»¹.

В программе переписи населения 1939 года было записано, что «грамотным считался человек, умеющий читать по слогам и подписывать свою фамилию на родном или русском языке»².

Проблемным оставался вопрос полного охвата женского населения образованием и профессиональной занятостью.

Как отмечалось выше, основная часть населения Куткашенского района проживала в сельской местности.

Рассмотрим грамотность населения района по данным

---

¹ Постановление IV Всеазербайджанского съезда Советов о новом тюркском алфавите. март, 1925. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937). Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР, 1961, с. 74-75.

² Комментарии. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. / Под ред. Ю.А. Полякова Москва: Наука, 1992. 255 с. с.245.

Всесоюзной переписи населения 1939 года.

Таблица 12

Грамотность населения Куткашенского района 1939 г.

	Всего	В т.ч. 9 лет и старше	Из них грамотные	% грамотности
Всего населения	32.243	22.583	17.029	75,40
мужчин	17.011	12.061	9.951	82,50
женщин	15.232	10.522	7.078	67,26

Источник: ГААР, ф.2511.сп.3, дело 387, л.

Таблица 13

Грамотность населения Куткашенского района со средним и высшим образованием 1939 г.

	Со средним образованием			С высшим образованием		
	Мужчины	Женщины	итого	Мужчины	Женщины	итого
Всего населения	926	267	1. 193	55	8	63
райцентр	236	82	318	17	4	21
сельской местности	690	185	875	38	4	42

Источник: ГААР, ф.2511.сп.3, дело 387, л.

Материалы переписи населения 1939 года дают нам информацию и о численности неграмотного населения. Так, число неграмотных в возрасте 16-49 лет в Азербайджанской ССР составлял 298.701 человек. Из них 99.301 мужчин и 199.400 женщин.

По Куткашенскому району картина была нижеследующая:

Таблица 14

Численность неграмотного населения Куткашенского района 1939 г.

Все население / Сельское население		
Мужчины	Женщины	Оба пола
716	1.533	2.249

Источник: ГААР, ф.2511.сп.3, дело 387, л.

Таким образом, на общую численность населения Куткашенского района 32.243 человека приходилось 2.249 человек неграмотных или 7% от всего населения.

В «Материалах грамотности населения Азербайджана по итогам переписи населения на 17 /1-1939 года», направленных на имя Секретаря ЦК КП Азербайджана М.Д.Багирова читаем: « По данным переписи 1939 года в республике имеется целая армия в 234.481 ч. со средним образованием и 21.592 ч. с высшим. На тысячу населения приходится 73,2 ч. со средним образованием и 6,7 ч. с высшим. Эти успехи были бы еще больше, если бы закон о всеобщем обучении детей школьного возраста проводился органами народного образования целиком в жизнь. На сегодня, однако, этого сказать нельзя. Из 728.597 ч. детей возраста 8-17 лет, в школах обучается только 593.842 ч. Вне школы, таким образом, 134.755 ч., или 18,5%. Из них совершенно неграмотных (включая детей 8-ми летнего возраста, неохваченных учебой) 74.237 ч.»¹. В данном материале также указывается на проблемы отсева от школы девочек, увеличения процента второгодников, неблагоприятного положения с обучением в сельских районах и вопроса ликвидации неграмотности среди взрослого населения республики. В целях реализации программы по охвату населения образованием

¹ Материалы грамотности населения Азербайджана по итогам переписи населения на 17 /1-1939 года. ГААР, Фонд 2511, оп.3, д.387. с.25.

было предложено проведение «в жизнь закон о всеобщем обязательном обучении» в Азербайджанской ССР.

В 1926 г. в Баку (Азербайджан) на I Всесоюзном тюркологическом съезде было принято решение провести латинизацию арабского алфавита. В 1927 г. было принято постановление ЦИК СССР об образовании в г.Баку и представительством в г.Москва Всесоюзного комитета по введению ново-тюркского алфавита. Председателем комитета стал С.А.Агамалы-оглы. Положение о Всесоюзном Центральном Комитете нового (латинизированного) алфавита (ВЦКНА) при Президиуме Совета Национальностей ЦИК СССР было утверждено в 1932 г. (Справка: ВЦКНА существовал в 1927-1937 гг. для координации работы по введению нового латинизированного алфавита)¹.

На образовательный уровень населения влияло использование арабского алфавита, что объясняло невозможность обучения всех социальных групп населения. Перед правительством стояли не менее важные задачи - переход с арабского алфавита на новый тюркский алфавит ² и издание учебников³. Чехарда с переходом с одного алфавита на другой, вводом нового тюркского латинизированного алфавита, а затем алфавита, основанного на русской кириллице, пе-

---

¹ Всесоюзный Центральный Комитет нового (латинизированного) алфавита при Совете национальностей ЦИК СССР Ф. 676. 1598 ед.хр. за 1923-1937 гг.

² Постановление IV Всеазербайджанского съезда Советов о новом тюркском алфавите. март, 1925. // Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937). Баку, nəşriyyat 1961, с. 74-75.

³ Закон Парламента об отпуске 1 млн.рублей на приобретение для библиотек народных училищ книг на тюркском языке от 18 сентября 1919 года. с.103.// Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку, Изд. «Азербайджан», 1998.

реиздание учебников и научной литературы, стала причиной невозможности широкого охвата населения образованием и нежелания населения учиться.

Итак, мы видим, что к началу 40-х годов охват всего населения Азербайджанской ССР всеобщим образованием фактически не состоялся по причинам:

1. не были устранены проблемы по ликвидации безграмотности среди взрослого населения;
2. наблюдался низкий процент посещаемости средних школ девочками, что в свою очередь сказывалось на общих показателях об образовании среди женского населения;
3. малый охват образованием сельского населения республики;
4. нехватка национальных педагогических кадров;
5. слабая материально-техническая база учебных заведений и др.

Охват населения образованием в начале 40-х годов тормозит и принятое Советом Народных Комиссаров постановление «Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка назначений стипендий». В стране, где Конституцией СССР¹, Конституциями союзных и автономных республик провозглашалось и гарантировалось бесплатное обучение для граждан страны введение этого постановления было шокирующим. Согласно постановлению, с 1 сентября 1940 года вводилось платное обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах, педучилищах,

---

¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года. // <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

СПТУ и вузах страны¹. Плата за обучение составляла в 1940 г. в среднем примерно 10 % от семейного бюджета (при одном работающем), в 1950 г. и далее вплоть до отмены оплаты в 1954 г. — около 5%. В Преамбуле данного постановления записано: «Учитывая возросший уровень материального благосостояния трудящихся и значительные расходы Советского государства на строительство, оборудование и содержание непрерывно возрастающей сети средних и высших учебных заведений, Совет Народных Комиссаров СССР признает необходимым возложить часть расходов по обучению в средних школах и высших учебных заведениях СССР на самих трудящихся». В стране, где масштабы индустриального строительства были велики, необходимы были большие человеческие ресурсы. Стране нужны были люди на заводах и фабриках, в поле, а не в учебных классах или в аудиториях вузов, а плата за обучение шла на формирование бюджета того или иного учебного заведения..

В городах практиковалось открытие при заводах и фабриках бесплатных фабрично-заводских школ.

В январе 1943 года Центральный Комитет КП (б) Азербайджана обращается в Совет Народных Комиссаров с просьбой об освобождении учащихся в Азербайджанской ССР от оплаты за обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах, средних специальных и высших учебных заведениях².

---

¹ Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и в высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка назначения стипендий. Постановление СНК от 2 октября 1940 года № 1860 // <http://istmat.info/node/21520>

² Об освобождении с 10 января 1943 года в Азербайджанской ССР учащихся азербайджанцев и армян от оплаты за обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах, средних специальных и высших учебных за-

Чем было вызвано обращение республиканских органов в центр? Мы можем объяснить это тем, что основная часть населения Азербайджанской ССР – 2.048.352 человека проживала в сельской местности и потому оно неохотно подавалось образованию. 27 февраля 1943 года Совет Народных Комиссаров СССР принял постановление за № 213 «Об освобождении в Азербайджанской ССР учащихся азербайджанцев и армян от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся»¹.

Следует отметить, что специальным Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от платы за обучение освобождались, проживающие в среднеазиатских республиках - Киргизской ССР², Таджикской ССР³, Казахской ССР⁴ и

ведениях, Заседание Бюро ЦК КП (б) Азербайджана от 6 января 1943 года. Фонд 1, опись 28, д.10, л.27 Архив Политических Документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР).

¹ Постановление СНК СССР от 27 февраля 1943 г. №213 « Об освобождении в Азербайджанской ССР учащихся азербайджанцев и армян от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся» // <http://istmat.info/node/21520>

² Постановление СНК СССР от 15 октября 1942 г. №1695 « Об освобождении в Киргизской ССР учащихся -киргизов от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». // <http://istmat.info/node/21520>

³ Постановление СНК СССР от 15 октября 1942 г. №1696 « Об освобождении в Таджикской ССР учащихся –таджиков и узбеков от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». // <http://istmat.info/node/21520>

⁴ Постановление СНК СССР от 5 января 1943 г. №5 « Об освобождении в Казахской ССР учащихся казахов, уйгур, узбеков и татар от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». // <http://istmat.info/node/21520>

Туркменской ССР¹, коренные народы-казахи, узбеки, таджики, киргизы, каракалпаки, уйгуры, туркмены и местные евреи.

Введению всеобщего обязательного образования помешала начавшаяся Вторая мировая война и годы ликвидации ее последствий.

В 1956 году Совет Министров СССР принял стратегическое Постановление «Об отмене платы за обучение в старших классах средних школ, в средних специальных и высших учебных заведениях СССР»².

В 1958 году Верховный Совет СССР принял «Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР»³. Закон предусматривал переход от всеобщего обязательного 7-летнего образования к 8-летнему обязательному образованию. Несмотря на последствия II мировой войны и послевоенные трудности, шло дальнейшее совершенствование социально-профессиональной и образовательной структуры в Азербайджанской ССР. Большое внимание уделялось охвату сельского населения всеобщей грамотностью, обязательным средним образованием, привлечением женского населения к образовательному процессу.

Охват населения Куткашенского района образованием влечет за собой и изменения в социальной структуре.

---

¹ Постановление СНК СССР от 19 марта 1943 г. №302 « Об освобождении в Туркменской ССР учащихся тупкмен, узбеков и казахов от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». // <http://istmat.info/node/21520>

² Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. / Сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва, Педагогика, 1974. с.192.

³ Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. Ведомости Верховного Совета СССР. Москва, Кремль. 24 декабря 1958 года.

По итогам Всесоюзной переписи населения 1959 года занятость населения Куткашенского района была следующей.

Таблица 15

Профессиональная занятость населения Куткашенского района по итогам Всесоюзной переписи населения 1959 года

Отрасли народного хозяйства	
Все население	14719
Промышленность	306
Строительство	207
Совхозы	8
Колхозы	12059
Прочие предприятия и орган. с/хоз-ва	255
Лесное хозяйство	60
Транспорт	8
Связь	59
Торговля и общепит.	242
Заготовки	113
Матер.техн. снабжение и сбыт	2
Прочие отрасли материального производства	8
Жилищное хозяйство	1
Коммунальное хозяйство и бытовое обслуживание	64
Здравоохранение, физкультура, социальное обеспечение	299
Просвещение	678
Наука и научное обл.	6
Искусство	7
Кредитование и страхование	36
Управление	170
Партийные и общественные организации	30
Нераспределенные отрасли	101

Источник: Ф.2511 Оп.8 Ед.хр.60 Св.№ 2 ЦСУ Азербайджанской ССР Отдел Переписи населения. Разработочные таблицы со сведениями о численности и распределение наличного городского и сельского населения обоего пола по национальности, имеющего занятия и уровню образования по районам АзербССР, НахАССР и НКАО (табл. 12 А) 1959 год на 100 листах

Учитывая, что Куткашенский район являлся сельскохозяйственным районом то вполне естественно, что основная часть населения была занята в сельском и лесном хозяйстве. Всего – 12.374 человека (84%). Остальная часть населения 2.337 человек были заняты на производстве (15,8%). Если взять за основу социальную структуру населения района то мы увидим, что основная часть его относилась к колхозникам 12.119, к рабочему классу относились – 1.273 (8,6%), к интеллигенции – 727 (5%) человек. В административном управлении района было занято 200 человек.

Таблица 16

Численность учащихся по Куткашенскому району по итогам Всесоюзной переписи населения 1970 года

	Всего учащихся	В том числе учащиеся					Число учащихся на 1000 человек населения в возрасте 7 лет и старше
		ВУЗов	ССУов	Общеобразовательных школ	ПТУ	Др.школ и курсов	
Всего по республике	1.556.669	95.809	57.690	1.372.080	23.688	7.402	385
Куткашенский район	16.426	142	256	15.928	79	21	438

Источник: Численность учащихся по городам республиканского подчинения и районам (выборочно). с.349, 350, 351 // Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Том I, часть II. Баку, 1972, 552 стр.

Как видно, основная часть получивших образование училась в общеобразовательных школах. В целом, продолжавшие образование в основном направлялись в средне-специальные учебные заведения. Уровень образования занятого населения по району дает возможность сказать, что вследствие занятости основной части населения в сельском хозяйстве складывалась потребностью в образовании соответственно этому обстоятельству:

Таблица 17

Уровень образования населения, имеющего занятия городов республиканского подчинения и районов Азербайджанской ССР по итогам Всесоюзной переписи населения 1970 года (выборочно)

	Всего лиц имеющих занятия	В том числе имеющие образование					
		Высшее	Незаконченно е высшее	Среднее специальное	Среднее общее	Неполное среднее	Начальное
Азербайджанская ССР	177.6125	146.332	37.522	177.795	369.805	465.581	323.419
Городское население	100.4745	123.838	28.518	122.871	243.038	244.417	144.863
Сельское население	771.380	22.494	9.004	54.924	126.767	221.164	178.556
Куткашенский район	15.056	557	153	1.174	2.286	5.145	3.100

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Городское население г. Куткашен	2.054	185	28	270	444	484	398
Сельское население	13.002	372	125	904	1.842	4.661	2.702

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Том I, часть II. Баку, Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР, 1972. 552 стр. стр.297, 299, 301, 302, 304, 307.

Как мы знаем, основная часть населения Куткашенского района сосредоточена в сельской местности. Из всего занятого населения в (16.490 человек) 14.386 составляет сельское население. 2.104 человека зарегистрированы в райцентре.

Таблица 18

Распределение занятого населения по общественным группам по Куткашенскому району по итогам Всесоюзной переписи 1970 года

	Городское и сельское население			
	Все население имеющие занятия	В том числе		
		Рабочие	Служащие	колхозники
Азербайджанская ССР Оба пола	1.774737	914.485	486.630	364.556
мужчины	986.293	563.884	258.534	162.050
женщины	788.444	350.601	228.096	202.506
Куткашенский район Оба пола	16.490	2.351	2.384	11.763
мужчины	8.439	1.801	1.586	5.052
женщины	8.059	550	798	6.711

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Том II. Баку, Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР, 1973. 287 стр. стр. 46-47, 52-61, 66-67.

При сравнении занятого населения с 1959 годом становится известным, что число занятого населения возросло на 1.771, число колхозников уменьшилось на 356 человек, а число рабочих и служащих увеличилось на 1.657 человек.

К колхозникам 1959 г. относилось 12.119 человек, 1970 г. - 11.763, меньше на 356 человек; рабочему классу относились в 1959 г. 1.273 человек – 2.351 больше на 1.078.

Таблица 19

Социальный состав населения Азербайджанской ССР и Куткашенского района по итогам Всесоюзной переписи населения 1970 года

	сельское население			
	Все население имеющие занятия	В том числе		
		Рабочие	Служащие	колхозники
Азербайджанская ССР Оба пола	780.400	316.830	106.038	352.304
мужчины	414.466	182.101	74.907	156.329
женщины	365.934	134.729	31.131	195.975
Куткашенский район Оба пола	14.386	1.566	1.566	11.254
мужчины	7.219	1.209	1.146	4.864
женщины	7.667	357	420	6.390

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Том II. Баку, Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР, 1973. 287 стр. стр. 46-47, 52-61, 66-67.

По сравнению с 1959 годом состав населения изменился незначительно. Так, если в 1959 году 82% занятого населения составляли колхозники, то в 1970 году колхоз-

ники составляли 78%, а 15,8% трудились в производстве. В 1970 году интеллигенция составляла 21,6% населения.

К колхозникам 1959 г. относилось 12.119 человек, 1970 г. - 11.254, меньше на 865. К рабочему классу относились в 1959 г. 1.273 человек, в 1970 г. 1.566 человек, больше на 293. К интеллигенции – 727 человек, 1970 г. 1.566, больше на 839 человек. Административном управлении района было занято 200 человек.

Конечно же, на повышение уровня образования народа имеет влияние и школы. При сравнении числа школ за 10 лет мы видим, что их число и число получающих образование возросло.

Таблица 20

**Общеобразовательные школы по Куткашенскому району
на начало учебного года**

Учебный год	Число общеобразовательных школ	В них учащихся, тыс.		Из общего числа в сельских местностях		
		Всего	В т.ч. 9-10 (11) классов	Число общеобразовательных школ	В них учащихся, тыс.	
					Всего	В т.ч. 9-10 (11) классов
1977/78	57	20,9	4,4	51	16,5	2,2
1979/80	59	20,8	4,5	54	17,6	3,2
1980/81	59	20,4	4,5	54	17,2	3,2
1986/87	66	15,9	2,7	60	13,6	2,2

Источник: Народное образование и культура. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Стат. Сборник (Ежегодник), Баку, Госиздат, 1981. 360 с. с.275; Народное образование и культура. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1980 году. Стат. Сборник (Ежегодник), Баку, Госиздат, 1981. 291 с. С.225; Народное образование и культура. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70 летию Великого октября. Юбилейный статистический ежегодник. Баку, Госиздат, 1987. 314 с. С.203.

Советская система образования развивала также систему обучения и получения среднего образования в вечерних школах рабочей и сельской молодежи и людей среднего возраста.

Таблица 21

Школы рабочей и сельской молодежи республиканского подчинения

Территория	Число школ		Число обучающихся	
	1967/1968- учебный год	1968/1969 учебный год	1967/1968- учебный год	1968/1969- учебный год
Всего по республике	1319	1272	105652	98211
Куткашенский район	15	13	339	277

Источник: 1968-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı, Statistika Küliyyatı. Bakı, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mərkəzi Statistika İdarəsi, 1970, 500 səh. səh.429-430.

Анализ материалов подтверждает, что в период СССР были проведены серьезные меры в сфере образования населения.

Уровень образования населения после восстановления независимости Азербайджана. Конец XX века ознаменовался глобальными изменениями в мировом пространстве. Политика «нового мышления» Горбачева повлекла за собой развал Союза «братских народов» и образование независимых государств на постсоветском пространстве, объединение Германии, распад социалистического лагеря стран Варшавского Договора.

Возникшие новые государственные образования начали строить свою государственность на принципах мирового правопорядка, территориальной целостности и права народов на демократические свободы.

Восстановив свою независимость в 1991 году Азербайджан начал проводить независимую внутреннюю и внешнюю политику. Возникла необходимость в подготовке новой Конституции. Путём всенародного референдума 12 ноября 1995 года была принята первая Конституция независимого Азербайджана.

Приоритетной во внутренней политике республики является образовательная политика. Развитие образования в Азербайджане стимулируется законодательством. Право на образование относится к основным конституционным правам граждан.

Право на образование одно из наиболее существенных конституционных социальных прав человека, создающее предпосылку для развития как его личности, так и всего общества.

Задачи, стоящие перед системой образования, осуществляются в соответствии с Конституционным Актом о Государственной независимости Азербайджанской Республики, Конституцией Азербайджанской Республики, Законом об образовании и соответствующими международными правовыми нормами.

Закон об образовании устанавливает общие основы образовательной системы республики.

Принятый в 1992 году «Закон об образовании» провозгласил право граждан Азербайджана на образование «независимо от их расы, национальной и конфессиональной принадлежности, языка, пола, возраста, состоянием здоровья, социального и материального положения, сферы деятельности, социального происхождения, места жительства, отношения к религии, политических убеждений, а также наличия судимости»¹.

---

¹ Закон Азербайджанской Республики Об образовании (7 октября 1992). С.102 //Документы об основах государственного строя (законы, указы,

Основной Закон Азербайджанской Республики – Конституция, гарантирует гражданам республики право на образование¹.

В 2009 году «Закон об образовании»² был дополнен и изменен, но основные приоритеты были сохранены. В 2013 году Президентом Азербайджанской Республики И.Г. Алиевым был подписан Указ «О Государственной Стратегии развития образования»³.

Качество образования в государственной образовательной политике определяет обеспечение экономической конкурентоспособности и национальной безопасности, кадровой политики Азербайджана, это целый комплекс целенаправленного процесса воспитания и обучения в интересах республики. Образование в независимом Азербайджане имеет некоторые особенности. Наряду со светским образованием существует религиозное высшее образование; организованы тестовые вступительные экзамены, платное среднее и высшее образование, обучение азербайджанской молодежи в странах Западной Европы и Америки.

Рассмотрим уровень образования населения Габалинского района по итогам национальной переписи, проведенной в 1999 и 2009 годах.

распоряжения). 457 с. Президентская Библиотека. // http://files.preslib.az/projects/republic/ru/azr4_4.pdf

¹ Право на образование. Конституция Азербайджанской Республики. 12 ноября 1995 год. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf

² “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cü il 19 iyun tarixli 833-III Qənrəli Qanunu. // <http://edu.gov.az/az/page/72/302>

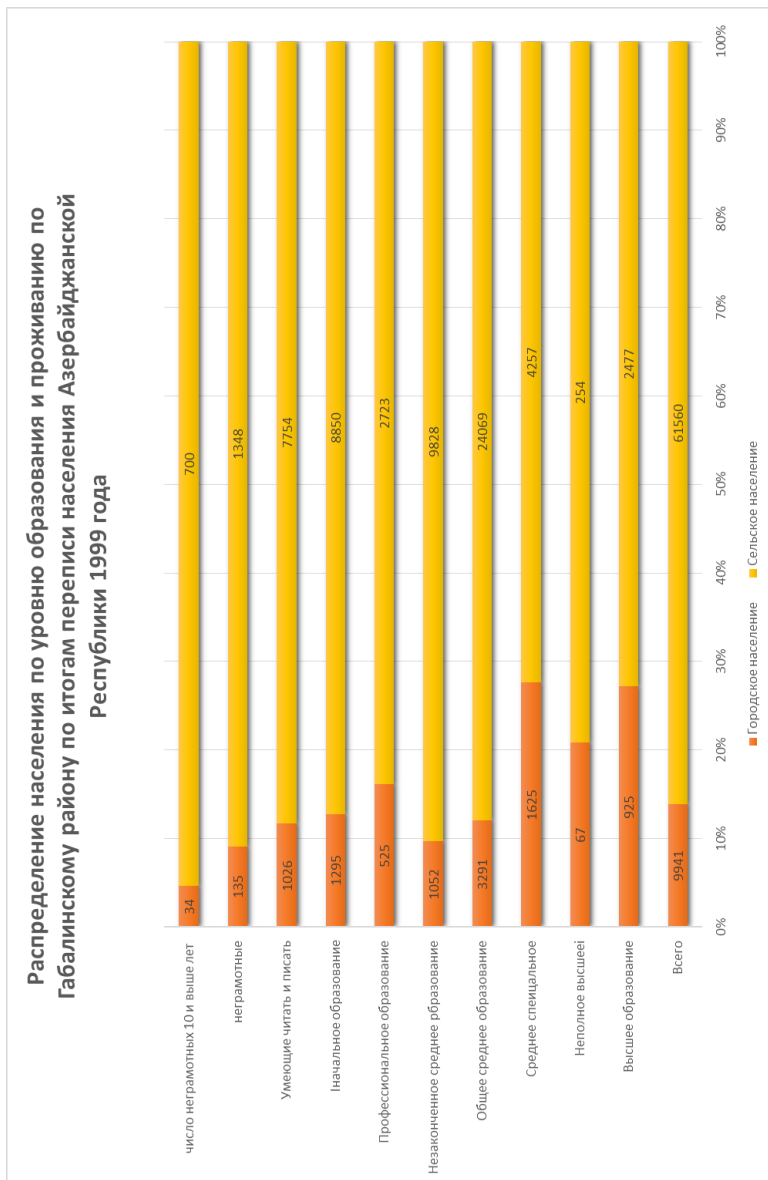
³ Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.president.az/articles/9779>

Таблица 22

Распределение населения по уровню образования и проживанию по Габалинскому району по итогам переписи населения Азербайджанской Республики 1999 года

территория	Всего	В том числе							1 число неграмотных 10 и выше лет		
		Имеющие образование						Не имеющие образования			
		Высшее образование	Неполное высшее	Среднее специальное	Общее среднее образование	Незаконченное среднее образование	Профессиональное образование			Начальное образование	
Умеющие читать и писать	неграмотные										
Азербайджанская Республика	7068562	573574	44022	680987	2811666	920753	192189	903238	814099	128034	65654
Городское население	3657949	439170	34325	459309	1338333	411009	103192	426470	390621	55520	24147
Сельское население	3410613	134404	9697	221678	1473333	509744	88997	476768	423478	72514	41507
Габалинский район	71501	3402	321	5882	27360	10880	3248	10145	8780	1483	734
Городское население	9941	925	67	1625	3291	1052	525	1295	1026	135	34
Сельское население	61560	2477	254	4257	24069	9828	2723	8850	7754	1348	700

Источник: Azərbaycan Respublikası Əhəlinin Siyahıyaalınması 1999-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, II. 1 hissə, 745 səh., s.17,23-24,29-30,33,35,37.

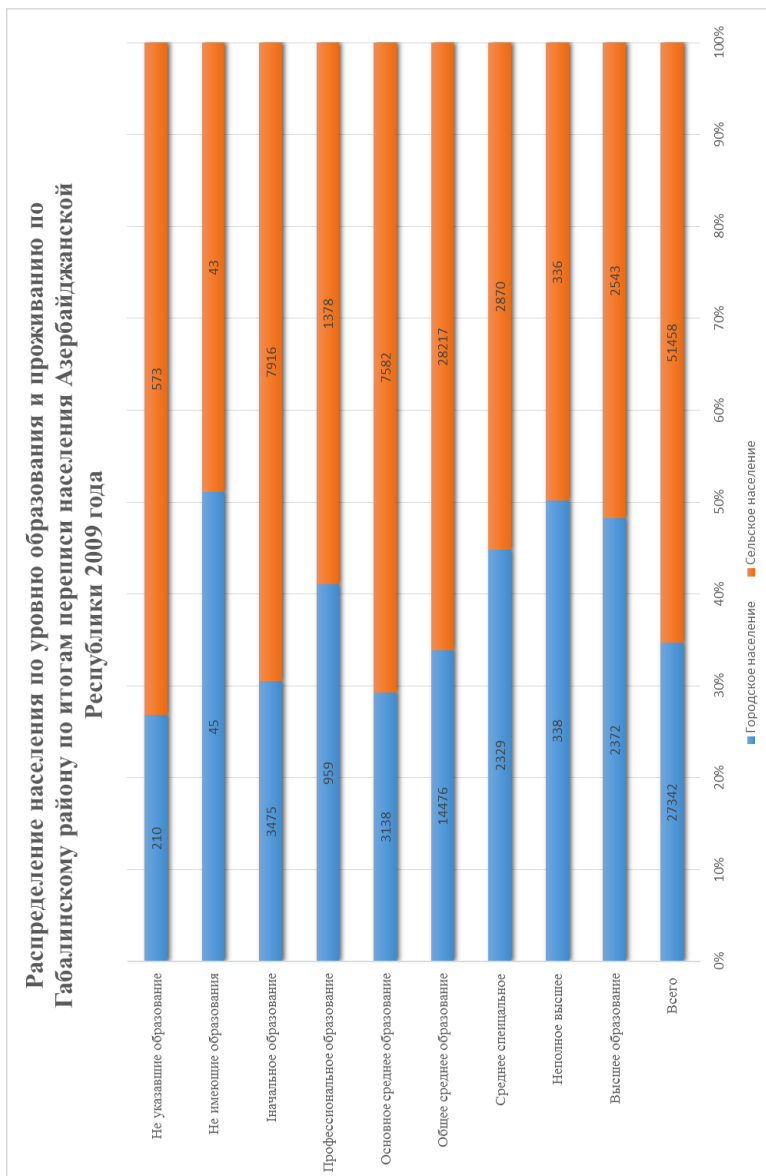

Таблица 23

Распределение населения по уровню образования и проживанию
по Габалинскому району по итогам переписи населения
Азербайджанской Республики 2009 года

территория	Всего	В том числе								
		Высшее образование	Неполное высшее	Среднее специальное	Общее среднее образование	Основное среднее образование	Профессиональное образование	Инициальное образование	Не имеющие образования	Не указавшие образование
Азербайджанская Республика	7592721	831234	107308	577309	3885560	911378	269442	921993	17002	71495
Городское население	4078067	648556	87725	397435	1897601	409701	176088	423651	9810	27500
Сельское население	3514654	182678	19583	179874	1987959	501677	93354	498342	7192	43995
Габалинский район	78800	4915	674	5199	42693	10720	2337	11391	88	783
Городское население	27342	2372	338	2329	14476	3138	959	3475	45	210
Сельское население	51458	2543	336	2870	28217	7582	1378	7916	43	573

Источник: Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 2009-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, “9 sayılı kiçik müəssisə” nəşriyyatı, 2010, cild 1, 580 səh., s.56,74-75,93-94,95-96,105-106,112-113,120-121.

Основные отличия, привлекающие внимание при сравнении уровня образования в 1999 и 2009 гг., связаны с ростом численности городского населения. Так, если в 1999 году 27% получивших образование составляли городское население, то в 2009 году 48% попадает на долю городского населения. Доля же городского населения, получившего общее образование, в 1999 году составила 12 %, а в 2009 году - 34 %. Произошло серьезное изменение и в численности получающих профессиональное образование: городское население в 1999 году составило 16%, а в 2009 году - 41 %.

Рассмотрим особенности развития образования на примере этнических групп населения в регионах Северо-Западного Азербайджана.

После восстановления независимости Азербайджана в 1991 году правительство молодой республики делало ставку на принятие нового законодательства по основным сферам жизни страны. Так, в 1992 году был издан указ президента Азербайджана «О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике»¹.

После восстановления независимости в 1991 году в Азербайджане проводятся мероприятия, создающие возможность дагестанским меньшинствам получать образование на национальном языке. Изучение аварского языка в школах Закатальского и Белоканского районов было восстановлено в 1988-1989 годах и включено в учебную программу начальных классов 30 школ (из 50 имеющихся). В 2003 году приказом Министерства образования Азербайджана

---

¹ Закон № 212 О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике. Баку, 1992

были утверждены учебные программы для 1-4-го классов средней школы по талышскому, татскому, курдскому, лезгинскому, цахурскому, аварскому, хиналугскому и удинскому языкам.

Таблица 24

Изучение родного языка этническими группами Северо-Западного Азербайджана (по состоянию на 2002 год)

По Азербайджанской ССР	2001	2002
Численность учащихся государственных дневных общеобразовательных школ (без учащихся с ограниченными возможностями здоровья) – всего, человек	1653217	1682574
изучают родной язык, как самостоятельный предмет		
Цахурский	966	933
Аварский	3217	3012
Удинский	329	342

Источник: Примечание: Статьи 13 и 14: Право на образование. Ответы правительства Азербайджана на перечень вопросов (e/c.12/q/aze/2), которые надлежит затронуть в связи с рассмотрением второго периодического доклада Азербайджана об осуществлении прав, изложенных в статьях 1-15 международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (e/1990/6/add.37) Осуществление международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Рассмотрение докладов, представляемых государствами-участниками в соответствии со статьей 16 международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам. Тридцать третья сессия Женева, 8-26 ноября 2004 года.

В целях разрешения проблемы подготовки учителей по национальным языкам в 1996 году в Баку открыт филиал Дагестанского государственного университета. В филиале функционируют филологический, юридический и финансово-экономический факультеты. С 1998-99 учебного года началась подготовка специалистов по аварскому и лезгинскому языкам и литературе.

Вступление в действие «Закона об образовании» привело к введению с школах трехуровневого общего образования: начальное образование: 4 года, с 6 до 10 лет (1—4 классы); основное образование: 5 лет, с 10 до 15 лет (5—8 классы); по окончании выдается аттестат об основном образовании; Среднее образование: 2 года, с 15 до 17 лет (9—11 классы); по окончании выдается аттестат об общем образовании¹.

По состоянию на 2013 год в Габалинском районе была 50 полные среднеобразовательные школы, 11 общеобразовательные школы, 4 начальные школы.

Таблица 25

Количество выпускников, поступивших в высшие учебные заведения, получив аттестат о среднем образовании в Габалинском регионе

Экономический и административный район	Число окончивших средние общеобразовательные учреждения, получивших аттестат о полном среднем образовании и поступивших в высшие учебные заведения в год окончания школы			Распределение по полу окончивших средние общеобразовательные учреждения, получивших аттестат о полном среднем образовании и поступивших в высшие учебные заведения в год окончания школы (в %)		
	всего	в том числе		всего	в том числе	
		муж.	женщ.		муж.	женщ.
Шеки-Закатальский экономический район-всего	1536	778	758	21.9	21.7	22.0
В том числе						
Габалинский район	327	183	144	23.8	24.8	22.6

¹ Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-IIIQ nömrəli Qanunu .

Подготовка национальных кадров за рубежом было приоритетным для Азербайджанской Республики с начала XX века. Известно, что Первый Парламент независимого Азербайджана своим решением от 1 сентября 1919 года направил 100 студентов на обучение в высшие учебные заведения России и стран Европы.

Из 100 человек двое азербайджанцев были из Огуза и Нухи. Это- Махмуд Набиев и Абдулла Таирзаде.

Таирзаде Абдулла Махмуд оглы, решением Парламента Азербайджанской демократической Республики от 1 сентября 1919 года был направлен на обучение в Турцию. Он учился в Высшей школе экономики Истамбула и на математическом факультете Истамбульского Университета¹.

Набиев Махмуд был направлен на учебу в Россию. Однако, развернувшаяся гражданская война не позволила правительству отправить студентов на обучение в Россию².

В советский период истории Азербайджана подготовка национальных кадров в вузах СССР приняла широкий размах с началом руководства республикой Гейдара Алиева. На встрече со специалистами, получившими высшее образование за пределами Азербайджана в 1970-1987 годах Гейдар Алиев отмечал: «инициатива прежде всего вытекала только и только из того, что я хотел, чтобы мы, плодотворно используя возможности высших учебных заведений нашей республики, а также возможности центральных, более высоких по уровню высших учебных заведений страны, в которой мы тогда жили, подготовили необходимые кадры для будущего Азербайджана..., я хотел выхода молодежи Азербайджана на путь

---

¹ Tahirzadə Abdulla Mahmud oğlu. s.391 // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild. Bakı, Lider, 2005. 469 s.

² Nəbiyev Mahmud. s.257 // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild. Bakı, Lider, 2005. 469 s.

более широкого взгляда на мир»¹. Так, более 15 тысяч человек из числа азербайджанской молодежи получили образование по 250 специальностям, охватывающим сферы науки, экономики, культуры, производства, в которых ощущалась особая необходимость. Эти специалисты были подготовлены в более чем 170 высших учебных заведениях 50 крупных городов бывшего СССР.

В 1991 году Азербайджан восстановил свою независимость и кадровый потенциал, сформированный в 70-80 е годы оказался недостаточным в условиях формирования новой инфраструктуры рыночной экономики. В 2007 году Распоряжением Президента Азербайджанской Республики И.Г.Алиевым была утверждена «Государственная программа по обучению азербайджанской молодежи в зарубежных странах в 2007- 2015 годах»².

В нижеследующей таблице, представлены страны, в которых обучается молодежь Габалинского района Азербайджана.

---

¹ Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на общереспубликанском собрании специалистов, получивших высшее образование за пределами Азербайджана в 1970-1978 годах. Газета «Бакинский рабочий», 3 сентября 1998 года.

² Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Государственной программы по обучению азербайджанской молодежи в зарубежных странах в 2007-2015 годах». 16 апреля 2007 год. www.president.az

Таблица 26

Численность студентов Габалинского района, направленных на обучение за рубеж по государственной линии
(выборочно)

Экономический и административный район	всего	В том числе обучаются в странах				
		Германия	Великобритания	Турция	Россия	Украина
Азербайджанская Республика	2911	325	570	866	303	41
Шеки-Закатальский экономический район	112	12	19	40	13	1
В том числе :						
Габалинский район	14	2	3	7	1	1

Примечание: в таблице за основу взяты страны, в которых обучается молодежь Куткашенского района

Источник: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və inzibati rayon və şəhərləri üzrə 2014/2015-c ü tədris ilinin əvvəlinə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı (nəfər). Təhsil/www.statgov.az. s.278-281.

Таким образом, исследуемый нами материал позволяет сказать, что в Габалинском районе Азербайджана:

1. Население придает большое значение образованию.
2. население удовлетворено уровнем образования в областях, соответствующих рынку труда.
3. Уделяется большое внимание развитию национальных школ для малых коренных народов региона.
4. Выпускники средних образовательных учреждений активно и успешно участвуют в Государственной программе по обучению «Азербайджанской молодёжи в зарубежных странах».

Наряду с успехами в образовательном процессе есть упущения и недостатки, которые решаются на государственном уровне.

Этнический состав Куткашенского района. II половина XIX в. - 1920 г. В современной историографии проблемы изучения демографических процессов населения являются приоритетными. В данной работе научный оборот вводятся первичные источники по демографической характеристике населения российских губерний второй половины XIX – начала XX вв.

Становление российской демографической статистики приходится на вторую половину XIX века. До 60-х годов XIX века в Российской империи проводился административно-полицейский учет, который опирался на материалы ревизий и церковного учета. Эти документы представляли собой экономико-географическое описание, а подсчет населения в них носил оценочный характер, следовательно, из-за неполноты сведений они не содержали достоверных демографических характеристик о населении.

Источниковой базой данного исследования являются: «*Полное собрание Законов Российской империи*»¹, «*Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.*»², материалы «*Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года с приложениями*»³, «*Население Кавказа как*

---

¹ Полное собрание Законов Российской империи. т.6, 1886 г.; т.7 1887 г.; т.18 часть I. 1898 г. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

² Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом.-Тифлис, 1893.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. 1905.

источник комплектования армии. По данным десятилетия. 1892-1901 гг.»¹, «Памятная книжка по Елисаветпольской губернии» (1910 г.)², «Приложение к памятной книге Елисаветпольской губернии на 1914 год»³, «Кавказский календарь»⁴, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края»⁵, «Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества»⁶ и др.

Эти источники дает информации о национальном составе населения - татарах (тюркских мусульманах), русских, удинах, армянах.

---

¹ Население Кавказа как источник комплектования армии. По данным десятилетия. 1892-1901 гг. Приложение к полевой поездке офицеров Генерального Штаба 1905 года. Составил Генерального Штаба капитан Андриевский. Тифлис. Типография Штаба Кавказского военного округа. 1906. 266 с.

² Памятная книга по Елисаветпольской губернии (1910 г.). Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета. Типография Елисаветпольского губернского правления. 1910.

³ Приложение к памятной книге Елисаветпольской губернии на 1914 год. Тифлис: Елисаветпол. губ. стат. ком.: 1910-1914. - 177 с.

⁴ Кавказский календарь на 1856 год, изданный от Канцелярии Наместника Кавказского. Тифлис, В типографии канцелярии Наместника Кавказского. 1855. 745 с. 1915; Кавказский Календарь на 1904 год. LIX год. Тифлис, 1903; Кавказский календарь на 1915 год (LX г.). с приложением. Под редакцией А.А. Эльзенгера и Н.П.Стельмашука. Тифлис, Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, казенный дом. 1914; Кавказский календарь на 1917 год (LXXII г.). С приложением Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии. Издан по распоряжению Наместника его императорского величества на Кавказе, Канцелярией Наместника. 1916 г. 1573 с.

⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, том II, часть 2. 1886г.

⁶ Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества. Книжка XVIII. Тифлис, Типография Грузинского Издательского Товарищества. 1895 год. 578 с.

В «Статистических сведениях о Шемахинской губернии», в состав которой входил Кабалинский участок, опубликованные в «Кавказском Календаре на 1856 год», к сожалению, статистические сведения не приводятся, но отмечается, что «жители с.Нидж Кабалинского магала/махаллы принадлежат к армяно-григорианской церкви, но общаются между собою по-удски и по-татарски. Жители с. Солтан-Нуха принадлежат к армяно-григорианской церкви, но общаются между собою по-татарски»¹. В другом источнике, который относится к 1880 году впервые указана численность удин в 9.668 человек. Это «Этнографическая карта Кавказского края», составленная главным редактором Кавказского статистического комитета являлся Н.К.Зейдлицем. Исследователь разделил население Кавказа на расы и народы. Удины были отнесены к средиземной расе, лезгинскому народу и восточнокавказским горцам².

24 февраля 1886 года Государственный Совет Российской империи принял постановление о составлении посемейных списков мещанского, крестьянского и инородческого населения всего Закавказья и некоторых частей Северного Кавказа. Была выработана форма посемейных списков, которые содержали следующие данные «число дымов, число душ мужского и женского пола, распределение лиц каждого пола по народностям, вероисповеданию и сословиям, распределение лиц мужского и пола по возрасту, домашнему языку, грамотности и образованию, распределение дымов по роду занятий, и, кроме всего, сведения о

---

¹ П. Статистические сведения о Шамахинской губернии. Кавказский календарь на 1856 год, изданный от Канцелярии Наместника Кавказского. Тифлис, В типографии канцелярии Наместника Кавказского. 1855. 745 с., 1915. с.328.

²□Этнографическая карта Кавказского края. Составил Главный редактор Кавказского Статистического Комитета Н.К.Зейдлиц. 1880 год.

имущественном владении городов и селений»¹.

28 мая 1886 года было принято «Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О привлечении к отбыванию воинской повинности населения Закавказья и инородцев Терской и Кубанской областей»² с некоторыми льготами, а именно, «для лиц мусульманского исповедания, поставку новобранцев заменит, взиманием особого денежного сбора в доход государственного казначейства». Для Бакинской и Елисаветпольской губерний был установлен наивысший предел денежного сбора, соответственно 158 тыс.руб. и 140 тыс. руб.»³.

25 мая 1898 года был принят закон «Об отмене особого порядка отбывания лично воинской повинности, установленного для туземного населения. Кавказского края»⁴. Закон имел важное политическое (авт.- великодержавное, шовинистское) значение, т.к. с его принятием у российского государства появилась возможность увеличения численности

---

¹□ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Издан по распоряжению Главного начальствующаго гражданского частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом. Тифлис, 1893.

² Закон 3741-28 мая. Царствование Государя-Императора Александра III. Полное собрание Законов Российской империи. Том 6. 1886 год. СС.239-243. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

³ Закон 4553-9 июня. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. О размере, раскладке и порядке взимания налога с мусульманского населения Терской и Кубанской областей и Закавказья, заменяющего исполнение воинской повинности. Полное собрание Законов Российской империи. Том 7. 1887 год. С..296 // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

⁴ Закон 15445.-25 мая. Об отмене особого порядка отбывания лично воинской повинности, установленного для туземного населения. Кавказского края. Полное собрание законов Российской империи. Том 18(1898) часть1 : Законы (14861-15609). С.353-354. // http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2

армии и «Назначение кавказских туземных новобранцев в русские войска, и при том расположенная во внутренних округах, будет способствовать постепенному обрусения края и даст туземцам более правильное представление об истинном могуществе России»¹.

Конфессиальный состав населения Нухинского уезда Елисаветпольской губернии по переписи 1897 года

В 1906 году «Типографией Штаба Кавказского военного округа» под грифом «Секретно» был издан сборник «Население Кавказа как источник комплектования армии. По данным десятилетия. 1892-1901 гг. Приложение к полевой поездке офицеров

¹ Население Кавказа как источник комплектования армии. По данным десятилетия. 1892-1901 гг. Приложение к полевой поездке офицеров Генерального Штаба 1905 года. Составил Генерального Штаба капитан Андриевский. Тифлис. Типография Штаба Кавказского военного округа. 1906. 266 с. С.13

Генерального Штаба 1905 года». В сборник вошли сведения о племенном и религиозном составе кавказского контингента, нравственных и физических свойствах населения, льготах, составе кавказского контингента по сословиям, семейному положению и образованию.

В соответствии с Законом от 25 мая 1898 года натуральную воинскую повинность несли «русские, грузины, армяне, осетины, греки, евреи, немцы представители финских племен, поляки, молдаване, айсоры, цыгане, чехи, болгары, удины¹. Из собственных кавказских народов натуральную воинскую повинность несли: грузины, армяне, осетины, самурзаканцы, айсоры и удины, что составляло 55% кавказского контингента². В данном сборнике опубликованы статистические материалы о «распределении новобранцев, принятых на службу из областей и губерний Кавказа, по национальностям, по данным за 10 лет (с 1892 по 1901 г. включительно)».

«Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 год» включала в себя пять разделов. Наш интерес привлекли: Административное деление губернии, список населенных мест Елисаветпольской губернии с указанием «общего числа дымов и жителей в каждом населенном месте с подразделением их по национальностям» по сведениям полиции за 1908 год». В III разделе данного издания приводятся данные об общем числе дымов и жителей обоого пола, национальном составе с указанием числа дымов и лиц обоого пола.

Изданная в 1914 году «Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год. (С приложением таблицы об экономическом положении населения губернии)», дает нам

---

¹с.14, там же

² С.15 там же

информацию о «числе дымов и душ мужского и женского пола», проживающих народностей и принадлежности вероисповеданию. К сожалению, «Книга» не дает сведений о разделении народов по национальностям и вероисповеданию. Однако, в «Приложении» к «Памятной книге Елисаветпольской губернии на 1914 год» указана общая численность удинского населения 13.025¹.

В последнем издании «Кавказского календаря» за 1917 год нет ряда интересующих нас сведений. Так, например, дается информация об административном делении Кавказского края «с показанием по каждой из них: уезда (округа) полицейского участка и сельского общества, а также всех населенных мест, входящих в состав каждого сельского общества; Пространство и население Кавказского края к 1 января 1916 года, жертвы насильственной и случайной смерти на Кавказе за 1915 год; число браков и количество родившихся и умерших в губерниях и областях Кавказского края за 1915 год»². В разделе «Пространство и население» приводится статистика о национальностях и принадлежности по вероисповеданию населения Елисаветпольской губернии³.

---

¹ Приложение к памятной книге Елисаветпольской губернии на 1914 год. Таблица об экономическом состоянии городского и крестьянского населения по сведениям, относящимся к 1912 году, собранным Начальниками полиций и Мировыми Посредниками Елисаветпольской губернии. Тифлис: Елисаветпол. губ. стат. ком.: 1910-1914. - 177 с. сс. 138,148.

² Кавказский календарь на 1917 год (LXXII г.) С приложением Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии. Издан по распоряжению Наместника его императорского величества на Кавказе, Канцелярией Наместника. 1916 г. 1573 с.

³ Кавказский календарь на 1917 год (LXXII г.) С приложением Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии. Издан по распоряжению Наместника его Источник: Императорского величества на Кавказе, Канцелярией Наместника. 1916 г. 1573 с. С.195-196.

Следует отметить что, после ликвидации Албанской Автокефальной Церкви и подчинении ее к Эчмиадзину удин стали причислять к армянам - григорианам, что и находило отражение во всех статистических сведениях Российской империи.

Советская перепись. Мы попробуем воспроизвести картину демографического положения населения и административно-территориального деления Куткашенского района в хронологических рамках, проведенных в СССР переписей населения. В 1921 году была проведена Азербайджанская сельскохозяйственная перепись. По переписи преобладающей национальностью были турки-азербайджанцы:

На момент переписи Кочевье Козлук и Кайдан дара и село Юзбашеван были разрушены, а сельское общество Куткашен - дара вообще не было переписано.

Таблица 27

Демографические показатели по IV участку

Нухинского уезда

основная национальность	число хозяйств	наименование сельских обществ, населенных пунктов, колхозов, совхозов	мужчины	женщины	итого лиц обоого пола
тюрки-азербайджанцы	4487	с.о.Бумокос, Вандамское,Куткашен кое,Султан-Нухинское, Пригород	11619	10274	21893
удины	740	с.Нидж	1519	1421	2940
кюрринцы	618	с. Кюснет	1956	1627	3583

Источник: Таблицы. 13. Нухинский уезд. Азербайджанская Сельско-хозяйственная перепись 1921 года. Сс.42-43;52-53.

В соответствии с постановлением Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 3 сентября 1926 года была проведена Всесоюзная демографическая перепись. Данная перепись определяла этническую и социально-классовую структуры, распределение населения по территории и миграции, распределение населения по отраслям народного хозяйства по занятиям, безработицу, положение в занятии и др.Сбором сведений о национальном составе населения Азербайджана занималось и созданное в 1920 году Общество обследования и изучения Азербайджана. Азербайджанский исследователь Т.С. Керимова в монографии «Из истории Национальной Академии наук Азербайджана» пишет: « Еще одной важной задачей этнографической комиссии Общества являлось установление национального состава населения Азербайджана. В отчете Общества за 1929 год говорилось: «Ни одна из когда-либо

производившихся статистических переписей, не исключая и последней демографической переписи 1926 г., не дала сколь-нибудь верной этнографической картины Азербайджана, т.к. переписчиками были люди незнакомые с этнографией. Так, под рубрикой «персы» скрывались большей частью не фарсы, а персидско-поданные тюрки; «тюрками» же записывали множество татов, курдов и др.; к «армянам» отнесены матрасинские и кильварские таты; «татами» же по Гянджинскому уезду названы тюрки, выходцы из Персии; в одну «лезгинскую» группу включены различные народности дагестанского типа; горских евреев-татов часто смешивали с западными евреями, украинцы и белорусы сходили за «русских» и т.д.»¹.

С отчетом Общества созвучно и мнение российского исследователя В. Тишкова, который в своей статье «Демографические голодоморы» пишет, что с 1926 по 1937 годы: «Рост азербайджанцев был вызван прежде всего высокой рождаемостью и конструированием этой категории сравнительно молодой «социалистической нации» за счет других групп, а также минимальной ассимиляцией. Религия и фенотип, а также компактность проживания в пределах республики сужали возможности ассимиляции в наиболее престижную русскую среду и культуру. Последняя присутствовала только в Баку, но и здесь она была частью или основой уникального «бакинского этноса» (с еврейским и другими культурными компонентами) с собственным языком пиджин. Зато в азербайджанцев начали интенсивно записывать некоторые меньшинства, которым отказывали в признании (талыши, таты, курды, лезгины и другие)»².

---

¹ Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку, Тахсил, 2005, 568 стр. с.95.

² Тишков В.А. Демографические голодоморы. сс.84-89.// Журнал «Родина», №7.2007.

Северо-Западная часть Азербайджана характеризуется многообразием национального состава населения. В Куткашенском районе проживают представители 13 национальностей. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года дают нам информацию о национальном составе населения Азербайджанской ССР по уездам в целом. Поэтому не представляется возможным дать сведения о национальном составе Куткашенского района или IV участка в отдельности.

В составе населения района удины занимают особое место. Удины в республике, и даже в мире, в основном проживают в Габалинском и Огузском районах. Источники, относящиеся к Российской империи и советскому периоду, также подтверждают это (для более подробной информации об удинах см.: К проблеме образовательного уровня удин Азербайджана (20-40-е годы XX века). 102-110 // Научно-методический журнал «Проблемы науки и образования». 2016.№5 (47).)

Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года дают нам информацию о численности удин в целом по СССР и Закавказским республикам в частности:

Таблица 28

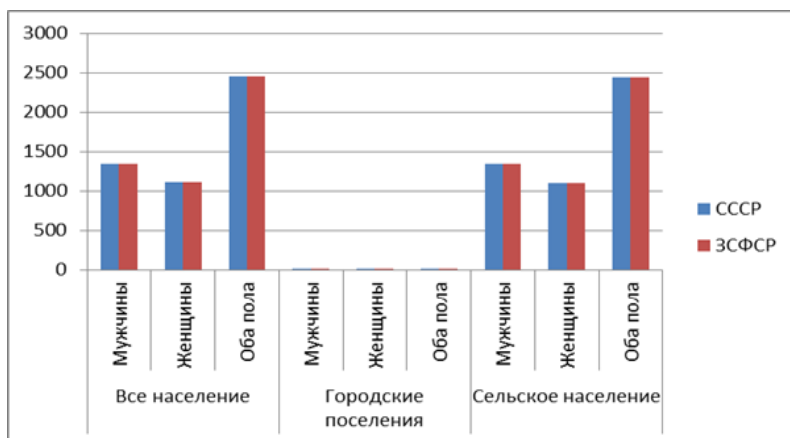
Состав удинского населения по регионам республик СССР

	Все население			Городские поселения			Сельское население		
	Муж.	Жен.	Оба пола	Муж.	Жен.	Оба пола	Муж.	Жен.	Оба пола
СССР	1348	1105	2453	7	3	10	1341	1102	2443
ЗСФСР	1348	1105	2453	7	3	10	1341	1102	2443
Из них, в									
Азерб. ССР	1344	1101	2445	3	0	3	1341	1101	2442

Арм. ССР	2	1	3	2	0	2	0	1	1
Груз. ССР	2	3	5	2	3	5	0	0	0

Источники: Отдел статистики культуры, здравоохранения и демографии. Таблицы со статистическими данными о пересчете итогов переписи населения 1926 г. и распределении городского и сельского населения Азерб.ССР по полу, возрасту и грамотности. Фонд 2511, опись 3, ед.хр.395. Центральное Статистическое Управление при Совете Министров Азерб.ССР

Из таблицы 1 видно, что основная численность удин или 98% проживала в Азербайджанской ССР. Вопреки утверждениям армянской пропаганды о «большой» удинской общине в Армении, удин там было зарегистрировано всего 3 человека, в Грузии – 5.

Как видно из таблицы 5 основной национальностью в 1933 г. в Куткашенском районе составляли турки, которые проживали в 10 сельсоветах из 14-ти. 4 сельсовета со смешанным по национальному составу населением. В 3-х сельсоветах со смешанным нацсоставом преимущество составляют также турки. В с. Нидж удины отмечены как лезгины 71,5%.

Нижеследующая таблица дает полную картину о национальном составе население с 1939 по 1989 годы. Если в 1939 году в материалах переписи были зарегистрированы, проживающие в Куткашенском районе тальши, курды, представители дагестанских народов, то в последующих переписях они не были зарегистрированы.

Таблица 29

**Национальный состав населения Куткашенского района
Азербайджанской ССР
(по материалам Всесоюзных переписей населения)**

национальность	1939	1959	1970	1979
Все население	32.243 (100%)	33.371 (100%)	50.279 (100%)	62.766 (100%)
тюрки-азербайджанцы	24.857 (77,1%)	25.841 (77,4%)	38.960 (77,5%)	44.980 (71,7%)
русские/украинцы	1.100 (3,4%)	347 (1,0%)	172 (0,3%)	1.931 (3,1%)
армяне	1.011 (3,1%)	982 (2,9%)	704 (1,4%)	478 (0,8%)
авары	2 (0,1%)	-	7 (0,1%)	9(0,1%)
грузины	7 (0,1%)	5 (0,1%)	8 (0,1%)	16(0,1%)
татары	-	-	18(0,1%)	32(0,1%)
курды	2 (0,1%)	-	2(0,1%)	-
немцы	9 (0,1%)	-	-	-
евреи	49 (0,2%)	13(0,1%)	6 (0,1%)	19 (0,1%)
лезгины	2.401 (7,4%)	3.170 (9,5%)	5.587 (11,1%)	10.231 (16,3%)
удины	-	-	4.734 (9,4%)	4.819 (7,7%)
цахуры	-	-	2(0,1%)	-
тальши	17 (0,1%)	-	-	-
прочие дагестанские народы	2 (0,1%)	-	-	-
прочие народы	2.683 (8,3%)	-	-	-

Источник: Национальной состав // Всесоюзная перепись население 1939 г. Центральное статуправление при Совете Министров АзССР. Фонд 2511. Опис 3, дела 393.Распределение населения по национальности. Городское и сельское население. Оба пола. // Всесоюзная перепись населения 1959 года. ЦСУ Азерб.ССР при Совете Министров Азербайджанской ССР ДСП., http://demoscope.ru/weekly /ssp/ussr59_reg1.

php.Таблица 64. Национальный состав населения по городам и районам республиканского подчинения. стр. 464-465.// Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Т.І, ч.І. Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР, Баку, 1980. Численность и национальный состав населения. с.28-29. // Баку, Государственный Комитет Азерб.ССР по Статистике, 1988. 48 стр.

Учитывая многонациональный состав населения республики правительством Азербайджана принимались нормативные документы, не ущемляющие интересы национальных меньшинств в их пользовании родным языком, издании газет, открытии школ. Так, 27 июня 1924 года Азербайджанской ССР был принят Декрет ЦИК АзССР от «О применении в государственных учреждениях республики государственного языка, языков основного населения и языка национальных меньшинств»¹. В 3 пункте данного «Декрета» указывалось, что «Государственным языком Азербайджанской Советской Социалистической Республики является тюркский». Государство создает возможности для применения языка национальных меньшинств. Далее в п. 7 указывалось, что: 1) основные указы и распоряжения республиканского значения должны объявляться как на государственном тюркском языке, так и на языке народов, населяющих тот или иной округ. 2) Делопроизводство в структурах уезда и района может вестись на языке основной части населения в случае, если их число превышает более 15% (там же).

В национальном составе Куткашенского района преобладающей национальностью были тюрки-азербайджанцы.

Заключение. В данном исследовании изучены материалы о населении Гуткашенского (Габалинского) района,

---

¹ Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX). Bakı, 2002. s.118-120.

относящиеся к периоду Российской империи, а также к советскому периоду и годам независимости. На основе этих материалов изучены административные изменения территории, национальный состав и уровень образования. Проведен широкий анализ источников по всем проблемам. Материалы подтверждают, что во все периоды основным населением территории являлись тюрки-мусульмане. Тот факт, что район являлся сельскохозяйственным, повлиял как на размещение населения, так и на образование и род занятий.

Проведение соответствующих исследований по районам Азербайджана имеет большое значение для написания исследований по истории Азербайджана в целом.

Список использованной литературы:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-IIIQ nömrəli Qanunu. // <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
2. 1926 il 17 dekabr əhali siyahısı üzrə Azərbaycanın əhalisi. Azərbaycan Mərkəzi Statistik İdarəsinin Arxivli.
3. 1968-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı. Statistika Küliyyatı. Bakı, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mərkəzi Statistika İdarəsi, 1970, 500 səh.
4. ASŞÇ inzibati bölünüşü. Məskun yerlərin rayonlar. Kənt Şüraları Siyahısı. Bakı, Az.XTUİ nəşriyyatı, 1933, s.292.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild. Bakı, Lider, 2005. 469 s.
6. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 1999-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000, II. 1 hissə, 745 səh.
7. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 2009-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, “9 saylı kiçik müəssisə” nəşriyyatı, 2010, cild 1, 580 səh.
8. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.president.az/articles/9779>
9. Azərbaycan Respublikasının Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin, Abşeron, Ağdaş, Ağsu, Ağcabədi, Balakən, Bərdə, Beyləqan, Vartaşen, Quba, Qutqaşen, Daşkəsən, İmişli, Yevlax, Kəlbəcər, Kürdəmir, Gədə-

- bəy, Goranboy, Laçın, Lerik, Lənkəran, Mirbəşir, Puşkin, Saatlı, Füzuli, Cəbrayıl və Şamaxor rayonlarının, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Şuşa rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı // <http://e-qanun.az/framework/10264>
10. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və inzibati rayon və şəhərləri üzrə 2014/2015-c ü tədris ilinin əvvəlinə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı (nəfər). Təhsil/www.statgov.az
  11. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX). Bakı, 2002. s.118-120.
  12. Административно-территориальное деление Союза ССР (районы и города СССР). Москва, Изд-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. 317 с.
  13. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку, Изд. «Азербайджан», 1998.
  14. Азербайджанская Сельско-хозяйственная перепись 1921 года.
  15. Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 года. Баку, АзГосиздат Красный Восток, 1961. 280 с.
  16. Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1977 года. Изд.4-е. Баку, 1979. С.218.
  17. АКАК, т.IX. Тифлис, Типог. Канц.Главн. гражд.частью на Кавказе, 1883.
  18. Всесоюзная перепись население 1939 гг. Центральное статуправление при Совете Министров АзССР. Фонд 2511. Опис 3, дела 393; Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. / Под ред. Ю.А. Полякова Москва: Наука, 1992. 255 с.
  19. Всесоюзная перепись населения 1979. РГАЭ. Ф 1562. Оп. 336. Д. 5943-5951
  20. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Архив ЦСУ.
  21. Всесоюзный Центральный Комитет нового (латинизированного) алфавита при Совете национальностей ЦИК СССР Ф. 676. 1598 ед.хр. за 1923-1937 гг.
  22. ГААР, ф.2511.сп.3, дело 387,
  23. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.) Сборник документов, Баку, Азгосиздат, 1988. 519 с.
  24. Документы об основах государственного строя (законы, указы, распоряжения). 457 с. Президентская Библиотека.// http://files.preslib.az/projects/republiс/ru/azr4_4.pdf

25. Закон № 212. О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике. Баку, 1992
26. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. Ведомости Верховного Совета СССР. Москва, Кремль. 24 декабря 1958 года.
27. Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества. Книжка XVIII. Тифлис, Типография Грузинского Издательского Товарищества. 1895 год. 578 с.
28. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. В 4-х томах. Баку, Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской СС, 1972.
29. Кавказский календарь на 1856 год, изданный от Канцелярии Наместника Кавказского. Тифлис, В типографии канцелярии Наместника Кавказского, 1855. 745 с.
30. Кавказский Календарь на 1896 год (высокосный). Изд.по расп.Главнoначальствующего Гражданскою частию на Кавказе, при Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LI год. Тифлис, 1895. с. 28-29
31. Кавказский Календарь на 1901 год. Изд.по расп.Главнoначальствующего Гражданскою частию на Кавказе, при Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LVI год. Тифлис, 1900.
32. Кавказский Календарь на 1904 год. LIX год. Тифлис, В типографии канцелярии Наместника Кавказского, 1903;
33. Кавказский Календарь на 1905 год. Изд.по расп.Главнoначальствующего Гражданскою частию на Кавказе, при Закавк. Стат. Комитете под ред. Чл. Того же комитета Е.Кондратенко. LX год. Тифлис, 1904;
34. Кавказский календарь на 1915 год (LX г.) с приложением. Под редакцией А.А. Эльзенгера и Н.П.Стельмашука. Тифлис, Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, казенный дом. 1914.
35. Кавказский календарь на 1917 год (LXXII г.) С приложением Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии. Издан по распоряжению Наместника его императорского величества на Кавказе, Канцелярией Наместника. 1916 г. 1573 с.
36. Камеральное описание селений Нухинского участка, часть II, ф. 29. оп. 1, д. 12.
37. Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку, Тахсил, 2005, 568 стр.

38. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года. // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>
39. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. том XIV, отд. I, Москва, Издание ЦСУ Союза ССР, 1929
40. Материалы грамотности населения Азербайджана по итогам переписи населения на 17 /1-1939 года. ГААР, Фонд 2511, оп.3, д.387. с.25.
41. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, том II, часть 2. 1886г.
42. Нариманов Н.. Избранные произведения. Т. 2 (1918-1921). Баку, Азернешр, 1989. 376 с.. с.338-339.
43. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. / Сост. А.А.Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва, Педагогика, 1974.
44. Население Кавказа как источник комплектования армии. По данным десятилетия. 1892-1901 гг. Приложение к полевой поездке офицеров Генерального Штаба 1905 года. Составил Генерального Штаба капитан Андриевский. Тифлис. Типография Штаба Кавказского военного округа. 1906. 266 с.
45. Новрузова Г.Т.. Административно-территориальное деление и динамика численности населения Куткашенского района Азербайджанской ССР. 147-154 // «Азербайджан и Азербайджанцы». *Azərbaycan MEA RH-n beynəlxalq jurnalı*. ISSN 1997-9304.2013№ 3/4
46. Новрузова Г.Т.. К проблеме образовательного уровня удин Азербайджана (20-40-е годы XX века). 102-110 // Научно-методический журнал «Проблемы науки и образования». 2016.№5 (47).
47. Об освобождении с 10 января 1943 года в Азербайджанской ССР учащихся азербайджанцев и армян от оплаты за обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах, средних специальных и высших учебных заведениях, Заседание Бюро ЦК КП (б) Азербайджана от 6 января 1943 года. Фонд 1, опись 28, д.10, л.27 Архив Политических Документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР).
48. Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и в высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка назначения стипендий. Постановление СНК от 2 октября 1940 года № 1860 // <http://istmat.info/node/21520>

49. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, в типографии Главного Управления Наместника кавказского.1866.
50. Отдел статистики культуры, здравоохранения и демографии. Таблицы со статистическими данными о пересчете итогов переписи населения 1926 г. и распределении городского и сельского населения Азерб.ССР по полу, возрасту и грамотности. Фонд 2511, опись 3, ед.хр.395.
51. Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год (С приложением таблицы об экономическом положении населения губернии). Изд. Елисаветпольского Губернского статистического Комитета, под ред. Секретаря комитета И.П.Бабенко. 1914 г. отд. II, с.2; отд. III, с.13.
52. Памятная книжка по Елисаветпольской губернии (1910 г.). Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета. Типография Елисаветпольского губернского правления. 1910.
53. Первая Всеобщая перепись населения российской империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. С.-Петербург. 1905.
54. Полное собрание законов Российской империи. // http://www.nlr.ru/eres/law_r/content.html#2
55. Постановление СНК СССР от 15 октября 1942 г. №1695 «Об освобождении в Киргизской ССР учащихся -киргизов от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». <http://istmat.info/node/21520>
56. Постановление СНК СССР от 15 октября 1942 г. №1696 «Об освобождении в Таджикской ССР учащихся –таджиков и узбеков от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». <http://istmat.info/node/21520>
57. Постановление СНК СССР от 19 марта 1943 г. №302 «Об освобождении в Туркменской ССР учащихся тупкмен, узбеков и казахов от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». <http://istmat.info/node/21520>
58. Постановление СНК СССР от 27 февраля 1943 г. №213 « Об освобождении в Азербайджанской ССР учащихся азербайджанцев и армян от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». <http://istmat.info/node/21520>

59. Постановление СНК СССР от 5 января 1943 г. №5 «Об освобождении в Казахской ССР учащихся казахов, уйгур, узбеков и татар от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, в техникумах и высших учебных заведениях и обеспечении стипендиями учащихся». <http://istmat.info/node/21520>
60. Право на образование. Конституция Азербайджанской Республики. 12 ноября 1995 год. // http://www.azerbaijan.az /portal/General /Constitution/doc/constitution_r.pdf
61. Приложение к памятной книге Елисаветпольской губернии на 1914 год. Таблица об экономическом состоянии городского и крестьянского населения по сведениям, относящимся к 1912 году, собранным Начальниками полиций и Мировыми Посредниками Елисаветпольской губернии. Тифлис: Елисаветпол. губ. стат. ком.: 1910-1914. - 177 с.
62. Разработочные таблицы со сведениями о численности и распределении наличного городского и сельского населения обоого пола по национальности, имеющего занятия и уровню образования по районам АзербСССР, НахАССР и НКАО (табл. 12 А) 1959 год на 100 листах. л. Ф.2511 Оп.8 Ед.хр.60 Св.№ 2 ЦСУ Азербайджанской ССР Отдел Переписи населения.
63. Районы и города республиканского подчинения. Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959 года по республиками, краям, областям, национальным округам, районам, городам, поселкам городского типа, районным центрам и крупным сельским местам (по административно-территориальному делению на января 1960 года). Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР. Москва, 1960 С.462.
64. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Государственной программы по обучению азербайджанской молодежи в зарубежных странах в 2007-2015 годах». 16 апреля 2007 год. www.president.az
65. Распределение населения по национальности. Городское и сельское население. Оба пола. // Всесоюзная перепись населения 1959 года. ЦСУ Азерб.ССР при Совете Министров Азербайджанской ССР ДСП., http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php.
66. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937). Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР, 1961.
67. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на общереспубликанском собрании специалистов, получивших высшее образование за пределами Азербайджана в 1970-1978 годах. Газета

- «Бакинский рабочий», 3 сентября 1998 года.
68. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом. Тифлис, 1893.
  69. Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельскохозяйственных переписей 1917 и 1921 г.г.). Азербайджанское Центральное Статистическое Управление. Издание Наркомпрода, Баку, 2-я Гостипография, 1922 г.
  70. СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на 1 января 1941 года. Москва, Изд-во Ведомостей Верховного Совета СССР, 1941. 490 с. с.235;
  71. СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на октября 1938 года с картой «Политико-административного деления СССР». Москва, Изд-во Ведомостей Верховного Совета СССР, 1938. 332с. с.180;
  72. СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на 1 января 1947 года. Москва, Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1947. 488с. с.259;
  73. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1926 года. Народный Комиссариат Внутренних Дел. Статистический отдел. Изд-во Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД. Москва, 1926 год. с. 192.
  74. Тишков В.А. Демографические голодоморы. сс.84-89.// Журнал «Родина», №7.2007.
  75. Численность и национальный состав населения. Баку, Государственный Комитет Азерб.ССР по Статистике, 1988. 48 стр.
  76. Численность наличного населения СССР по союзным республикам, краям, областям и автономным республикам. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Приложения. <http://www.demoscope.ru>
  77. Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959 года по республикам, краям, областям, национальным округам, районам, городам, поселкам городского типа, районным центрам и крупным сельским населенным местам (по административно-территориальному делению на 1 января 1960 г.). Москва: Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, 1960.- 523 с.
  78. Этнографическая карта Кавказского края. Составил Главный редактор Кавказского Статистического Комитета Н.К.Зейдлиц. 1880 год.

**Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsi: Qax rayonu
(XX əsr - XXI əsrin əvvəlləri)¹**

Giriş. Rusiya imperiyası tərəfindən XIX əsrin II yarısında keçirilən islahatlar nəticəsində indiki Qax rayonunun ərazisi Car-Balakən dairəsinin tərkibinə daxil edilir. 1860-cı ildə Car-Balakən dairəsinin adı dəyişdirilərək Zaqatala dairəsi adlandırılır. 1867-ci il “Qafqazda və Zaqafqaziya vilayətində idarəetmənin yenidən təşkili haqqında” fərmanına əsasən Zaqatala dairəsi ayrıca inzibati vahidlik kimi qalır. 1918-ci ildə yaranan müsəlman şərqinin ilk respublikası olan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə bu əraziyə Gürcüstan Respublikası əsassız ərazi iddiaları irəli sürür. 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut edir və Azərbaycan SSR-i yaradılır. Rayonun indiki ərazisi Azərbaycan SSR-nin sərhədləri daxilində saxlanılır. Bundan sonra quberniyalar ləğv olunur və Azərbaycan SSR-nin inzibati ərazi quruluşu qəzalara bölünür. Zaqatala dairəsi qəzaya çevrilir və ərazisi 6 mahala bölünür: Almalı, Balakən, Car, Əliabad, Qax və Muxax. 1926-cı ilə aid məlumatlardan görürük ki, bizim tədqiq etdiyimiz indiki Qax rayonunun ərazisi həmin dövrdə Zaqatala qəzasının tərkibinə daxil idi. 1929-cu il aprelin 8-də Zaqatala qəzası Nuxa qəzası ilə birləşdirilir və nəticədə Zaqatala-Nuxa dairəsi yaradılır. 1930-cu il mayın 25-də isə yenidən ayrıca Nuxa və Zaqatala qəzaları təşkil edilir. 1930-cu il 8 avqust tarixli qərarla Azərbaycan SSR-nin rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində 1494 kvadrat km. ərazidə mərkəzi Qax kəndi olan Qax rayonu təşkil edilir. Qax rayonu şimaldan Rusiya Federasiyası, şimal-qərbdən Zaqatala rayonu, qərbdən Gürcüstan Respublikası, cənubdan Yevlax və Samux rayonları, şərqdən isə Şəki rayonu ilə həmsərhəddir.

¹ Material aparıcı elmi işçi,t.f.d.Asəf Hacıyev tərəfindən 2012-2017-ci illərdə plan işinə uyğun yerinə yetirilmiş tədqiqat əsasında çapa hazırlanıb.

Qax rayonunun əhalisi. Şimal-qərbi Azərbaycanın əhalisi və onun demoqrafik xarakteristikası, inzibati-ərazi bölgüsü və əhalisinin yerləşməsində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan tarixşünaslığında kompleks olaraq tədqiqata cəlb edilmədiyi üçün bu mövzunun tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət proqramı”, 2004-2008-ci və 2009-2013-cü illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları, 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üçün kompleks elmi yanaşma və tədqiqatlara ehtiyac vardır. Bu proqramların icrasına elmi cəhətdən yanaşaraq, inzibati-idarəetmə sisteminə və əhalinin tarixi-demoqrafik tərkibinə nəzər salmaq zəruridir.

Bunları nəzərə alaraq, şimal-qərbi Azərbaycanın əhəmiyyətli coğrafi mövqeyində olan Qax rayonunun əhalisinin öyrənilməsi, onun tarixi-demoqrafik xarakteristikasının tədqiqi əhəmiyyətlidir. Mövzunun tədqiqi üçün SSRİ, Azərbaycan SSR və Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü əks etdirən müxtəlif statistik toplulara müraciət edilmişdir. Bu məlumatlar vasitəsilə rayonun ərazisində baş verən inzibati dəyişiklikləri və əhalinin məskunlaşmasını müqayisəli şəkildə təhlil etmək imkanı yaranır.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, hələ e.ə. VII əsrin əvvəllərində Qaxın ərazisi Skif çarlığının tərkibinə daxil olmuşdur. Skif çarlığının və onun əsasını qoyan tayfaların - skif, sak tayfalarının izlərinə Qax rayonunun ərazisində rast gəlinir. Yaşayış məskəni kimi Qaxın adını ilk dəfə Moisey Kalankatlının “Albaniya tarixi” kitabında görürük. IV əsrə aid hadisələrdən bəhs edən tarixçi Haku (Qax) adlı yaşayış məskəninin adını qeyd edir. Qax adı haqqında söylənən fikirlərin ən başlıcası odur ki, “qax” tayfası bu ərazinin ən qədim tayfalarından biri olmuşdur.

Sonralar bu söz “qax” kimi işlənərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu ad barəsində elmdə müxtəlif mülahizələr söylənsə də, bir həqiqət bizə məlumdur ki, hələ 3000 il bundan əvvəl, bu ərazidə yaşamış ən iri tayfalardan biri elə qax adlı tayfa idi. Həmin tayfanın bir qolu olan “er” qəbiləsi (“er”, “ər”, yəni cəsur, igid çox olduğundan qəbilədə onlar belə adlanırdı) hələ 2700 il bundan əvvəl xatırlanmışdı. Çox güman ki, qaxlar həmin ərazidə qədim dövrlərdən mövcud olmuşlar və böyük bir ərazidə yaşayırdılar. Qax adı V əsr hadisələri ilə əlaqədar gürcü mənbələrində də xatırlanır. VIII əsrə aid gürcü mənbələrində Qaxın indiki ərazisi Qax-Ubani, yəni Qax obası adlanırdı. Qax adına başqa xalqların toponimiyasında da rast gəlinir: Dağıstanın Qunib dairəsində Qax kəndi, Avar dairəsində Qax kəndi, Buynaksk dairəsində Qaxısaray xarabalığı, Qaxmataş dağı, Kürə dairəsində Qaxtsuq kəndi, Qars vilayətinin Ərdəhan dairəsində Qaxıcvarı dağı və s. Faktlar göstərir ki, qaxlar Balakən-Şəki zonasında qədim alban tayfalarından biri olmuşdur. Güman ki, qaxlar III-IV əsrlərdə xristianlığı, VIII-IX əsrlərdə isə islam dinini qəbul etmişlər.

XI əsrdən başlayaraq Qax rayonunun indiki ərazisində oğuz-səlcuq türkləri, sonra isə qıpçaq türkləri məskunlaşmışdır. Həmin dövrdə Qaxın ərazisi o zaman mövcud olan Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərinin tərkibinə daxil idi. XIII əsrdə Qaxın ərazisi Hülakülər dövlətinin tərkibinə daxil olduğdan sonra onun cənub torpaqlarına türk-moğol tayfalarının köçü başlamışdır. Ərazidə ilk dövlət qurumu 1562-ci ildə Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasibin fərmanı ilə İlisu sultanlığının əsası qoyulmuşdur. 1803-cü ildə İlisu sultanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir. 1840-ci il ərazi islahatı ilə İlisu sultanlığı ləğv edilir. Sultanlıq 1844-cü ildə üsyan edərək sultanlığın əhalisini ruslara qarşı qaldırmışdır. Ruslar sultanlığın mərkəzi olan İlisu kəndini yandırdıqdan sonra sultanlığın ərazisi mahallara bölünür və Car-

Balakən dairəsinə tabe edilir: ərazinin bir hissəsi Car-Balakən dairəsinin tərkibinə qatılır, bir hissəsi isə Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibində yaradılan yeni Sığnaq qəzasına verilir. Rusiya imperiyası tərəfindən XIX əsrin II yarısında bir sıra ərazi islahatları keçirilir və islahatlar zamanı indiki Qax rayonunun ərazisi Car-Balakən dairəsinin tərkibində qalır. 1860-cı ildə Car-Balakən dairəsinin adı dəyişdirilərək Zaqatala dairəsi adlandırılır. 1867-ci il “Qafqazda və Zaqafqaziya vilayətində idarəetmənin yenidən təşkili haqqında” fərmanına əsasən Zaqatala dairəsi ayrıca inzibati vahidlik kimi qalır. 1918-ci ildə yaranan müsəlman şərqinin ilk respublikası olan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə bu əraziyə Gürcüstan Respublikası əsassız ərazi iddiaları irəli sürür. 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut edir və Azərbaycan SSR-i yaradılır. Rayonun indiki ərazisi Azərbaycan SSR-nin sərhədləri daxilində saxlanılır. Bundan sonra quberniyalar ləğv olunur və Azərbaycan SSR-nin inzibati ərazi quruluşu qəzalara bölünür. Zaqatala dairəsi qəzaya çevrilir və ərazisi 6 mahala bölünür: Almalı, Balakən, Car, Əliabad, Qax və Muxax. 1926-cı ilə aid məlumatlardan görürük ki, bizim tədqiq etdiyimiz indiki Qax rayonunun ərazisi həmin dövrdə Zaqatala qəzasının tərkibinə daxil idi. 1929-cu il aprelin 8-də Zaqatala qəzası Nuxa qəzası ilə birləşdirilir və nəticədə Zaqatala-Nuxa dairəsi yaradılır. 1930-cu il mayın 25-də isə yenidən ayrıca Nuxa və Zaqatala qəzaları təşkil edilir. 1930-cu il 8 avqust tarixli qərarla Azərbaycan SSR-nin rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində 1494 kvadrat km. ərazidə mərkəzi Qax kəndi olan Qax rayonu təşkil edilir. Qax rayonu şimaldan Rusiya Federasiyası, şimal-qərbdən Zaqatala rayonu, qərbdən Gürcüstan Respublikası, cənubdan Yevlax və Samux rayonları, şərqdən isə Şəki rayonu ilə həmsərhəddir.

Oturaq əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olan Qax rayonunun əhalisi haqqında ilk məlumatlar T.N.Yayışnikovun 1831-ci ildə tərtib etdiyi İlisu sultanlığı əhalisinin siyahıyaalmasında olan məlumatdır [1]. Həmin siyahıyaalmada Qaxda həyətlərin sayı 400, ailələrin sayı isə 650 göstərilmişdir. Sonralar Azərbaycanın, o cümlədən Qaxın əhalisinin sayı barədə Rusiya imperiyasının və SSRİ-nin tərkibində olarkən, həmçinin müstəqillik illərində müxtəlif vaxtlarda keçirilən siyahıyaalmalarda məlumatlar verilmişdir.

1872-ci ildə dərc olunmuş və 1869 cu il əhalinin kameral siyahıyaalınması nəticələrini əks etdirən Tiflis quberniyasının və Zaqatala dairəsinin hərbi icmalında Zaqatala dairəsinin İlisu naibliyinə daxil olan Qax kəndində milli tərkibi muğallardan və ingiloylardan ibarət olan 160 ailənin yaşadığı qeyd edilib [28].

1930-cu ildə rayonun yaranmasından sonra 1931-1987-ci illərdə əhalinin artımını izləmək üçün cədvəl 1-ə nəzər salmaq [19; 22; 23; 24; 26].

Cədvəl 1

**Qax rayonu əhalisinin say dinamikası
(1931-1987 - ci illər)**

İllər	Cəmi	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1931	17.524	-	17.524
1933	22.721	-	22.721
1939	26.720	-	26.720
1959	22.482	-	22.482
1970	37.700	6.200	31.500
1979	40.200		
1983	41.200	7.300	33.900
1987	41.700	10.000	31.700

Cədvəldən görünür ki, əhalinin sayında ciddi fərq 1939 və 1959-cu illər arasında baş vermişdir. Bir çox sovet respublikalarında müşahidə edilən bu azalma əlbəttə ki, II Dünya müharibəsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Əhalinin yerləşməsinə diqqət yetirdikdə, məlum olur ki, rayonun əhalisi əsasən kəndlərdə məskunlaşmışdır. Bir sıra kəndlər hər zaman əhalinin sayının çoxluğuna görə fərqlənmişlər. Hələ 1933-cü ildə Qax rayonunun bəzi kənd şuralarında məskunlaşan əhalinin sayı 2 mindən çox idi. Bunlara İlisu (2.954), Qaşqaçay (2.400), Qax-İngiloy (2.910), Qax-Muğal (2.178) daxildir. Əhalisinin sayı mindən çox olan kənd şuralarının sayı daha çox idi. Bunların siyahısına Almalı, Əlibəyli, Güllük, Ləkit, Qum, Qırçaq kənd şuraları daxildir. 1959-cu il əhalinin siyahıyaalınma materiallarına əsasən Qax-İngiloy (2.533), İlisu (1.360), Güllük (1.177) və Qax-Muğal (1.110) kəndləri əhalisinin sayının çoxluğuna görə fərqlənmişlər. Əldə edilən məlumatlara əsasən, rayon təşkil edildikdən sonra ərazinin idarəedilməsi məqsədilə həyata keçirilən inzibati bölgüləri və kənd şuralarında edilən dəyişiklikləri izləmək mümkündür.

1933-cü il inzibati bölgüsündə Qax rayonunun ərazisindəki 48 kəndin idarə edilməsi üçün 15 kənd şurasının mövcud olduğu göstərilir [7]. Həmin kənd şuralarının adları bunlardır: Almalı, Əlibəyli, Güllük, İlisu, Ləkit, Marsan, Qarağan, Qaşqaçay, Qax-İngiloy, Qax-Muğal, Qum, Qırçaq, Sarıbaş, Tasmalı, Zəyəm. 1938, 1941 və 1947-ci illərə aid materiallarda da Qax rayonunun ərazisi 15 kənd sovetindən ibarət olub [16; 17; 18].

1955-ci ilə qədər rayonun tərkibində şəhər və qəsəbə statusu olan yaşayış məskəni yox idi. 1955-ci ildə Qaxa şəhər tipli qəsəbə statusu verilir.

1961-ci ilin Qax rayonu üzrə inzibati-ərazi bölgüsü cədvəlində ərazi bölgüsündə elə bir dəyişiklik görünmür. Kənd sovetlərinin sayı - 9, qəsəbə sovetinin sayı - 1 göstərilir. Yaşayış məntəqələri haqqında verilən məlumatda 59 kəndin olduğu qeyd edilir. Qax rayonunun 1961-ci il üçün siyahıda göstərilən kənd şuralarının adları bunlardır: Əlibəyli, Almalı, İlisu, Qax-İngiloy, Qax-Muğal, Qaşqaçay, Ləkit, Sarıbaş və Tasmalı [21].

Cədvəl 2

Qax rayonunun kənd şuraları və yaşayış məskənləri

1933		1961		1979		1989	
Kənd şuraları	Kəndlərin sayı	Kənd şuraları	Kəndlərin sayı	Kənd şuraları	Kəndlərin sayı	Ərazi vahidləri	Kəndlərin sayı
Almalı	3	Almalı	4	Almalı	3	Almalı ə/v	3
Əlibəyli	3	Əlibəyli	3	Əlibəyli	3	Əlibəyli ə/v	3
Güllük	1			Güllük	2	Güllük ə/v	2
İlisu	2	İlisu	11	İlisu	3	İlisu ə/v	3
Ləkit	4	Ləkit	5	Ləkit	4	Ləkit ə/v	4
Marsan	2			Turaclı	3	Turaclı ə/v	3
Qarağan	2			Qarağan	2	Qoraqan ə/v	2
Qaşqaçay	4	Qaşqaçay	3	Qaşqaçay	3	Qaşqaçay ə/v	3
Qax-İngiloy	3	Qaxingiloy	11	Qaxingiloy	11	Qaxinqiloy ə/v	11
Qax-Muğal	4	Qaxmuğal	8	Qax-Muğal	4	Əmircan ə/v	3
Qum	3			Qum	4	Qum ə/v	4
Qıpçaq	11			Qıpçaq	9	Qıpçax ə/v	7
Sarıbaş	1	Sarıbaş	4	Sarıbaş	3	Sarıbaş ə/v	2
Tasmalı	3	Tasmalı	8	Tasmalı	3	Tasmalı ə/v	3
Zəyəm	2			Zəyəm	3	Zəyəm ə/v	3
						Ağvazı ə/v	2
15	48	9	59	15	60	16	58

1961-ci il və 1933-cü ildəki ərazi bölgüsünü təhlil etdikdə görürük ki, kənd şuralarının sayında azalma var və 6 kənd şurasının adı qeyd olunmayıb [21; 7; 24; 25]. Kəndlərin aid olduğu kənd şuralarına əsasən müəyyən etmək olur ki, 1933-cü ildə mövcud olan kənd şuralarından Qum kənd şurası Qax-Muğal kənd şurasına, Marsan və Zəyəm kənd şuraları Tasmalı kənd şurasına, Güllük kənd şurası Ləkit kənd şurasına, Qarağan kənd şurası Almalı kənd şurasına, Qıpçaq kənd şurasına aid olan kəndlər isə Qax-İngiloy, İlisu, Tasmalı və Sarıbaş kənd şuralarına daxil edilib. 1979-cu il inzibati-ərazi bölgüsündə də keçən müddətdə inzibati dəyişikliklər aparıldığını müşahidə edirik.

Belə ki, əvvəl ləğv edilmiş bir sıra kənd şuraları yenidən təşkil edilir, yaşayış məntəqələri arasında yeni kəndlərin adına rast gəlinir [24]. 1933-cü ildə ayrıca kənd şurası olan Qıpçaq, Qum, Güllük, Zəyəm və Marsan kənd şuraları yenidən təşkil edilir [7]. Marsan kənd şurasının adı Turaclı olaraq dəyişdirilir.

4 yanvar 1963-cü il tarixli qərara əsasən Azərbaycan SSR-nin inzibati bölgüsündə dəyişikliklər aparılır və Qax rayonu ləğv edilərək ərazisi Zaqatala rayonuna verilir. Lakin 1964-cü il iyunun 17-də yenidən mərkəzi Qax qəsəbəsi olmaqla Qax rayonu yaradılır. 1967-ci il yanvarın 14-də rayon mərkəzinə respublika tabeli şəhər statusu verilir.

İzlənilən bütün dəyişikliklər əhalinin sayının dəyişməsi və inzibati-idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə izah edilir. 1989-cu ildə aparılmış siyahıyaalınmada həm Azərbaycan SSR-nin, həm də Qax rayonunun əhalisi göstərilir.

Cədvəl 3

Qax rayonu üzrə əhalinin sayı (1989-cu il)

Ərazi	Bütün əhali	Kişi	Qadın
Azərbaycan SSR	7037 867	3434 869	3602 998
Qax rayonu	45 163	21 945	23 218

Cədvəldən görünür ki, 1989-cu ildə Azərbaycan SSR-nin əhalisi 7037867 nəfər, Qax rayonunun əhalisi isə 45.163 nəfər təşkil edib (0,64%). Bunun da 21.945 nəfərini (48,5 %) kişilər, 23.218 nəfərini (51,5 %) isə qadınlar təşkil edib. [25].

Beləliklə, Qax rayonunun yarandığı 1930 cu ildən - müstəqillik dövrünə kimi əhalisinin sayı - 1931-ci ildə - 17.524, 1933-cü ildə - 22.721, 1939-cu ildə - 26.720, 1959-cu ildə - 22.482, 1970-ci ildə - 37.700, 1979-cu ildə - 40.200, 1983-cü ildə - 41.200, 1987-ci ildə - 41.700, 1989-cu ildə isə 45.163 nəfər təşkil edib [19; 7; 22; 24; 26; 25].

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1999-cu və 2009-cu illərdə əhalinin siyahıyaalınması keçirildi. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

22 fevral 1996-cı il tarixli, 422 sayılı 1999-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasının keçirilməsi haqqında və 07 iyun 2006-cı il tarixli, 415 sayılı 2009-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasının keçirilməsi haqqında fərmanlar da imzalayıb.

Cədvəl 4

Qax rayonu üzrə əhalinin sayı (1999-cu il)

Ərazi	Cəmi (nəfər)	Kişi (nəfər)	Qadın (nəfər)
Azərbaycan əhalisi	7953 438	3883 155	4070 283
Qax rayonu	51 161	24 784	26 377
Şəhər əhalisi	11 719	5 579	6 140
Kənd əhalisi	39 442	19 205	20 237

1999-cu ildə keçirilən Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınmasında Qax rayonunun əhalisinin sayı 51 161 nəfər olub ki, bunun 24.784 nəfərini kişi (48,5 %), 26.377 nəfərini isə qadın (51,5 %) təşkil edib. Əhalinin 11.719 nəfəri (23 %) (5 579 nəfər kişi, 6.140 nəfər qadın) şəhərdə, 39.442 nəfəri (77 %) (19 205 nəfər kişi, 20.237 nəfəri qadın) isə kənddə yaşayıb. Bu cədvəldən aydın olur ki, Qax rayonunun əhalisinin daha çox hissəsi kənd yerlərində yaşayıb. 1999-cu ildə Azərbaycanın cəmi əhalisinin 7953438 nəfər olduğunu nəzərə alsaq Qax rayonu Azərbaycan əhalisinin 0,643 %-ni təşkil edib. O cümlədən, kişilər 0,638 %-ni, qadınlar isə 0,648 %-ni təşkil edib [3, s. 43].

Cədvəl 5

Qax rayonu üzrə əhalinin sayı (2009-cu il)

Ərazi	Bütün əhali	Kişi	Qadın
Azərbaycan Respub.	8922447 (100%)	4414398 (49,5 %)	4508049 (50,5%)
Qax rayonu	53259 (0,596%)	25823 (48,5%)	27436 (51,5%)
Şəhər əhalisi	12328 (23,15%)	5 864 (22,71%)	6464 (23,56%)
Kənd əhalisi	40931 (76,85%)	19959 (77,29%)	20972 (76,44%)

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Cədvəldən aydın olur ki, 2009-cu ildə Qax rayonunun əhalisi 53.259 nəfər olub. Bunun da 25.823 nəfərini (48,5 %) kişilər, 27.436 nəfərini (51,5 %) isə qadınlar təşkil edib. Əhalinin 12328 nəfəri (23,15 %), o cümlədən 5.864 nəfəri kişi, 6464 nəfəri qadın şəhərdə, 40931 nəfəri (76,85 %), o cümlədən 19959 nəfəri kişi, 20.972 nəfəri qadın isə kənddə yaşayıb. Bu ildə Qax rayonunun əhalisi Azərbaycan əhalisinin 0,596 %-ni təşkil edib [4; 10].

Cədvəl 6

2009-cu ilin siyahıyaalınması əsasında Qax rayon və ərazi dairələri üzrə əhalinin sayı

Ərazi	Cəmi		Kişi		Qadın	
	nəfər	faiz	nəfər	faiz	nəfər	faiz
Qax rayonu	53259	100,0	25823	100,0	27436	100,0
şəhər əhalisi	12328	23,15	5864	22,71	6464	23,56
kənd əhalisi	40931	76,85	19959	77,29	20972	76,44
O cümlədən:						
Qax şəhəri	12328	23,15	5864	22,71	6464	23,56
Qax İngiloy kənd inzibati ə/d	7529	14,14	3567	13,81	3962	14,44
Əlibəyli kənd inzibati ə/d	3135	5,89	1560	6,04	1575	5,74
Almalı kənd inzibati ə/d	2960	5,56	1444	5,59	1516	5,53
Qum kənd inzibati ə/d	2881	5,41	1422	5,51	1459	5,32
Güllük kənd inzibati ə/d	2719	5,11	1300	5,03	1419	5,17
Ləkit kənd inzibati ə/d	2603	4,89	1274	4,93	1329	4,84
Qıpçaq kənd inzibati ə/d	2506	4,71	1232	4,77	1274	4,64
Tasmalı kənd inzibati ə/d	2391	4,49	1185	4,59	1206	4,40
Qorağan kənd inzibati ə/d	2299	4,32	1138	4,41	1161	4,23
Zəyəm kənd inzibati ə/d	2204	4,14	1104	4,28	1100	4,01
Turaclı kənd inzibati ə/d	2122	3,98	1047	4,05	1075	3,92
İlisu kənd inzibati ə/d	2057	3,86	997	3,86	1060	3,86
Sarıbaş kənd inzibati ə/d	1703	3,20	850	3,29	853	3,11
Əmircan kənd inzibati ə/d	1624	3,05	807	3,13	817	2,98
Qaşqaçay kənd inzibati ə/d	1495	2,81	716	2,77	779	2,84
Ağyazi kənd inzibati ə/d	703	1,32	316	1,22	387	1,41

Bu cədvəldən görünür ki, rayonun ən çox əhalisi Qax-İngiloy kənd inzibati ərazi dairəsində yaşayır- 7.529 nəfər (14.14 %), ən az əhali isə Ayazlı kənd inzibati ərazi dairəsində qeydə alınıb-703 nəfər (1.32 %).

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Cədvəl 7

Qax rayonu əhalisinin demografik göstəriciləri (2010-2016-cı illər)

İllər	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Azərb. əhali. Sayı	8997.6	9235.1	9356.5	9477.1	9593.0	9705.6
Qax əhali. Sayı	53,9	54,5	54,8	55,2	55,6	56,1
Təbii artım	482	379	352	468	456	385
Doğulanlar	934	833	816	900	838	836
Ölənlər	452	454	464	432	382	451

Cədvəldən aydın olur ki, 2010-2016-cı illərdə Qax rayonunun əhalisi 53 mindən 56 min nəfərədək artıb. 2010-cu ildə 934 nəfərin doğulduğunu nəzərə alsaq əhalinin daha çox təbii artımı da (482 nəfər) məhz elə bu ilə təsadüf etdiyini görürük. Ən çox ölüm halı 2013-cü ildə (464 nəfər), ən az ölüm halı isə 2015-ci ildə (382 nəfər) baş verib.

Cədvəl 8

Qax əhalisinin milli tərkibi və sərbəst danışdığı dillər (3 yaş və yuxarı) (2009-cu il)

Millətlər	Əhali nin sayı-cəmi	O cümlədən										
		Öz millətinin dili	Azərbaycanlı	Türk	rus	gürcü	ingilis	alman	fransız	ərəb	fars	digər
Qax rayonu	51 134	50581	50 773	74	4054	7352	224	91	5	11	67	27
Azərbaycanlı	42118	42099	X	22	2083	108	188	61	5	10	8	20
Avar	9	9	9	0	3	0	0	1	0	0	0	0
Erməni	7	5	7	0	4	1	1	1	0	0	0	0

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

İngiloy	7217	7192	6878	13	1695	x	34	27	0	0	0	0	5
Ləzgi	245	184	245	0	44	22	0	0	0	0	0	0	0
Rus	66	65	64	0	X	5	0	0	0	0	0	0	0
Saxur	975	818	975	0	125	5	1	0	0	0	1	0	0
Tatar	7	4	7	0	5	0	0	0	0	0	0	0	2
Türk	59	30	59	X	8	4	0	0	0	0	0	0	0
Udin	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ukraynalı	5	3	5	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Digər millətlər	425	167	424	9	19	15	0	1	0	0	0	59	0

Cədvəldən görünür ki, Qax rayonu əhalisinin əsas danışdığı dil Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dilindən sonra danışılan dillər içərisində ingiloyların, saxurların və ləzgilərin dili üstünlük təşkil edib [4, s.635-638].

Cədvəl 9

1999 və 2009-cu illər üzrə əhalinin etnik tərkibi

Etnik qrup	1999-cu il		2009-cu il	
	Sayı	%	Sayı	%
Cəmi	51 161	100.00	53 259	100.00
Azərbaycanlılar	39 355	76.92	43 946	82.51
İngiloylar	7 450	14.56	7 447	13.98
Saxurlar	2 612	5.11	1 008	1.89
Ləzgilər	609	1.19	253	0.48
Ruslar	91	0.18	67	0.13
Türklər	96	0.19	64	0.12
Avarlar	11	0.02	9	0.02
Tatarlar	7	0.01	7	0.01
Ermənilər	5	0.01	7	0.01
Ukraynalılar	26	0.05	5	0.01
Digərləri	899	1.76	446	0.84

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Cədvəl 9-dan aydın olur ki, 1999-cu ildə Qax rayonunda yaşayan 51.161 nəfər əhalinin 39.355 nəfərini (76.92%) azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, 2009-cu ildə bu rəqəm 53.259, 43.946, (82.51%) təşkil edib. Sonrakı yerləri İngiloylar-1999-cu ildə-7.450 nəfər (14.56 %), 2009-cu ildə - 7.447 nəfər (13.98%), Saxurlar- 1999-cu ildə 2.612 nəfər (5.11%), 2009- cu ildə 1.008 nəfər (1.89%), Ləzgilər- 1999-cu ildə 609 nəfər (1.19%), 2009-cu ildə 253 nəfər (0.48 %) təşkil edib.

Cədvəl 10

1999-cu ildə keçirilən siyahıyaalınmada Qax rayonu əhalisinin milli tərkibi və təhsil səviyyəsi (*kişilər*)

Millətlər	Cəmi	O cümlədən								
		Təhsil alanlar							Təhsil almayanlar	
		Ali təhsillilər	Natamamali təhsillilər	Orta ixtisas təhsillilər	Ümumi orta təhsillilər	Natamam orta təhsillilər	Peşə təhsillilər	İbtidai təhsillilər	Oxuyub yazıb bilməyənlər	Savadlı olmayanlar
6 və yuxarı yaşda olan bütün əhali o cümlədən:	21 845	1703	70	2641	7589	2388	2194	2654	2436	190
Azərbaycanlı	16 696	1270	45	1985	5884	1733	1700	2016	1923	140
Ukraynalı	4	1	-	-	-	-	1	-	2	-
Rus	7	1	-	-	3	2	-	1	-	-
Türk	38	-	-	1	11	8	5	3	9	1
Ləzgi	267	28	-	41	94	26	14	36	28	-
Avar	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Udın	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
İngiloy	3363	320	21	474	1084	392	343	390	312	27
Saxur	1114	71	2	99	410	159	94	10	123	16
Digər millətlər	354	11	1	21	103	68	37	68	39	6

Mənbə* Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 1999-cu il. 4-cü hissə, səh. 237, Bakı 2000-ci il.

Cədvəl 11

1999-cu ildə keçirilən siyahıyaalınmada Qax rayonu əhalisinin milli tərkibi və təhsil səviyyəsi (qadınlar)

Millətlər	Cəmi	O cümlədən								
		Təhsil alanlar							Təhsil almayanlar	
		Ali təhsillilər	Natamam ali təhsillilər	Orta ixtisas təhsillilər	Ümumi orta təhsillilər	Natamam orta təhsillilər	Peşə təhsillilər	İbtidai təhsillilər	Oxuyub yazma bilməyənlər	Savadlı olmayanlar
6 və yuxarı yaşda olan bütün əhali o cümlədən:	23 526	1699	59	3319	8277	2981	1136	3076	2637	342
Azərbaycanlı	1803	1168	35	2556	6555	2209	895	2317	2040	238
Ukraynalı	20	4	-	4	5	4	2	1	-	-
Rus	84	5	1	12	44	10	6	5	1	-
Türk	45	1	-	-	21	10	-	7	3	3
Tatar	7	-	-	1	3	3	-	-	-	-
Ləzgi	275	18	-	45	99	31	10	39	27	6
Erməni	5	2	-	-	1	1	-	1	-	-
Avar	10	3	-	-	3	1	2	-	-	1
İngiloy	3462	462	18	602	988	413	157	414	371	37
Saxur	1192	30	5	78	437	192	47	215	141	47
Digər millətlər	413	6	-	21	121	107	17	77	54	10

*Mənbə**Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması 1999-cu il. 4-cü hissə, səh. 238, Bakı 2000-ci il.

Cədvəllərdən aydın olur ki, azərbaycanlılardan sonra Qax rayonunda ingiloylar, saxurlar və ləzgilər çoxluq təşkil ediblər. Ali təhsil alanlar arasında da yenə azərbaycanlılardan sonra ingiloylar, saxurlar və ləzgilər çoxluq təşkil edib. Qax rayonunda ali təhsil alanlar icərisində azərbaycanlılar arasında kişilər (1.270 nəfər) qadınlardan (1.168 nəfər) üstüdürlər. Bu çoxluq başqa millətin nümayəndələri arasında heç də belə deyildir. İngiloylarda ali təhsil alanlar arasında qadınlar üstünlük təşkil edir. Belə ki, ali təhsil alan qadınlar 462 nəfərdirsə bu rəqəm kişilərdə 320 nəfər təşkil edib.

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Cədvəl 12

2009-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatları əsasında təhsil müəssisələrində təhsil alanlar

	Cəmi		kişilər		Qadınlar	
	nəfər	yekuna nisbətən, faizlə	nəfər	yekuna nisbətən, faizlə	nəfər	yekuna nisbətən, faizlə
Təhsil müəssisələrində təhsil alanlar - cəmi	11477	100,0	5694	100,0	5783	100,0
o cümlədən:						
ali təhsil müəssisələrində	1079	9,4	498	8,8	581	10,1
orta ixtisas təhsil müəssisələrində	354	3,1	104	1,8	250	4,3
ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində	187	1,6	129	2,3	58	1,0
ümumi təhsil müəssisələrində	9836	85,7	4956	87,0	4880	84,4
digər təhsil müəssisələrində	21	0,2	7	0,1	14	0,2
	Cəmi		o cümlədən:			
			Kişilər		Qadınlar	
15 və yuxarı yaşlı əhali-cəmi, nəfər	41641		19857		21784	
o cümlədən:						
ali təhsilli	5048		2483		2565	
orta ixtisas təhsilli	6083		2241		3842	
tam orta təhsilli	23583		12142		11441	
ümumi orta təhsilli	5261		2467		2794	
ibtidai təhsilli	1156		357		799	
təhsili olmayanlar	510		167		343	
15 və yuxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərinə						
ali təhsilli	121		125		118	
orta ixtisas təhsilli	146		113		176	
tam orta təhsilli	566		611		525	
ümumi orta təhsilli	126		124		128	
ibtidai təhsilli	28		18		37	
təhsili olmayanlar	12		8		16	

1999-cu ildə Qax rayonunun ümumi məşğul əhalisinin təhsil səviyyəsinə görə 15 və yuxarı yaşlılar arasında bölgüsü aşağıdakı kimi göstərilmişdir. Belə ki, rayon üzrə 21.119 nəfər əhalinin 2.766 nəfəri ali təhsilli, 69 nəfəri natamam ali təhsilli,

4.367 nəfəri orta ixtisas təhsilli, 9.800 nəfəri ümumi orta təhsilli, 1.251 nəfəri natamam orta təhsilli, 2.512 nəfəri peşə təhsilli, 278 nəfəri isə ibtidai təhsilli olub. O cümlədən rayon üzrə ümumiyyətlə təhsil almayanlar var ki, bunlardan 32 nəfər oxuyub yazmağı bilirlər, 44 nəfəri isə savadı olmayanlardır. 2.766 nəfər ali təhsilli əhalinin 1.370 nəfərini kişi (Kişi əhalinin sayı 11.090 nəfər), 1.396 nəfərini isə qadınlar (Qadın əhalinin sayı 10.029 nəfər) təşkil edir [3].

2009-cu ildə isə rayon üzrə bu göstərici belə olmuşdur. 27.819 nəfər əhalinin 4.085 nəfəri ali təhsilli, 38 nəfəri natamam ali təhsilli, 462 nəfəri orta ixtisas təhsilli, 14.022 nəfəri orta ümumi təhsilli, 1490 nəfəri əsas ümumi təhsilli, 3.319 nəfəri peşə təhsilli, 153 nəfəri ibtidai ümumi təhsilli, 9 nəfəri təhsili olmayanlar, 82 nəfər isə təhsilini göstərməyənlərdir. Bu ildə 14.489 nəfər kişi əhalisinin 2.039 nəfəri, 13.330 nəfər qadın əhalisinin 2 046 nəfəri ali təhsili olanlardır. 5.609 nəfər şəhər əhalisinin 1.491 nəfəri (kişilər 765 nəfər, qadınlar 726 nəfər) ali təhsili olanlardır. 22.210 nəfər (11.518 nəfər kişi, 10.692 nəfər qadın) kənd əhalisinin isə 2.594 nəfəri (1 274 nəfər kişi, 1 320 nəfər qadın) ali təhsili olanlardır [4]. Beləliklə aydın olur ki, 1999-cu ildə 21.119 nəfər şəhər əhalisinin 2.766 nəfəri ali təhsil aldığı halda, bu göstərici 2009-cu ildə 4 085 nəfər təşkil edib.

Demografiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi demografik proseslərdə yaranmış neqativ meyilləri aradan qaldırmaqla ölkənin inkişaf strategiyasına uyğun əhalinin artımını təmin etməkdir. Bu məqsəddən irəli gələn əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

əhalinin kəmiyyət-keyfiyyətinə normal təkrar istehsalı üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edə biləcək hərtərəfli şəraitin yaradılması;

ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması;

nikah və boşanma proseslərinin bütünlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir ailənin mənafeyinə uyğun tərzdə nizamlanması;

ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi;

respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və demoqrafik mənafeələrini rəhbər tutaraq ölkə ərazisində, o cümlədən sərhəd rayonlarında və işğal edilmiş regionlarda əhalinin məskunlaşmasının yaxşılaşdırılması və demoqrafik potensialının artırılması üçün şəraitin yaradılması;

ailə institutunun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği və müdafiəsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsi;

Demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin prioritetləri yuxarıda qeyd olunan məqsədə və əsas vəzifələrə əsaslanaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

əhalinin, xüsusilə ana və uşaqların ölüm səviyyəsinin azaldılması yolu ilə cinslər və yaşlar üzrə ömür müddətinin uzadılması;

ana və uşaqların sosial müdafiəsinin və mühafizəsinin gücləndirilməsi;

əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması (qida məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, suyun və havanın çirklənməsinin azaldılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yoluxucu və cinsi yolla keçən xəstəliklərin qarşısının alınması və təcridcən ləğv edilməsi və s.);

əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılması və ailə planlaşdırılması xidmətinin inkişafı;

məhsuldar və sağlam həyat tərzini təmin etmək məqsədilə təhsil və məşğulluq sisteminin inkişafı;

əhalinin demoqrafik biliklərinin artırılması, təhsil müəssisələrində demoqrafiyanın tədris olunması və bu sahədə aparılan

elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi;

Azərbaycanda doğum səviyyəsinin optimallaşdırılması kütləvi orta uşaqlığın stimullaşdırılmasını, ailə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsini, səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini tələb edir. Bundan irəli gələrək, analıq və uşaqlığın müdafiəsi sahəsində əsasən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

ixtisaslaşdırılmış mama-ginekoloji və pediatrik yardım sisteminin inkişafı;

yetkinlik yaşına çatmış qızlara, bütün yaş qruplarından olan xəstə uşaqlara mütəmadi həkim nəzarətinin göstərilməsi və onların reabilitasiyası;

ailədə əlverişli mənəvi-psixoloji mühitin formalaşması;

neonatoloji xidmətin inkişafı, yeni doğulmuş və bir yaşa qədər uşaqlar üçün müvafiq ixtisaslaşdırılmış şöbələrin yaradılması;

uşaqların səmərəli qidalanmasının təşkili;

Gənc ailə və nikahlar sahəsində əsas tədbirlər ailənin möhkəmləndirilməsi, xüsusən də gənc ailələrə uşaqların tərbiyəsində, gənclərin sosial və iqtisadi fəallığının yüksəlməsində, ailənin psixofiziki, sosial funksiyalarının yerinə yetirilməsində dövlət köməyinin artırılması kimi istiqamətləri əhatə edir.

Gənc ailənin və nikahların möhkəmləndirilməsi məqsədilə onların həyat və əmək şəraitinin, xüsusən mənzil və məişət şəraitinin, maddi rifahının yaxşılaşdırılması, gənclərin nikaha hazırlıq prosesinin inkişafı, gənc ailələrin asudə vaxtının və istirahətinin təşkili və bu sahələrlə bağlı iqtisadi, sosial, təşkilati, inzibati-hüquq və təbliğat məsələləri üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Ailənin möhkəmləndirilməsi, fiziki cəhətdən sağlam və harmonik inkişaf edən uşaqların doğulması, tərbiyə edilməsi və s. üçün qadınların iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını əhatə edən tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə və ömür müddətinin uzadılmasına nail olmaq məqsədilə ürək-damar, onkoloji, pulmonoloji, endokrinoloji, yoluxucu və digər daha çox yayılmış xəstəliklərin qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirlər, ayrı-ayrı xəstəliklər, bədbəxt hadisə, zəhərlənmə və travmalar nəticəsində əlillik və ölüm hallarının azaldılması tədbirləri, səhiyyə təşkilatlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, sanatoriya-profilaktoriya şəbəkəsinin inkişafı və əhaliyə göstərilən tibbi yardımın səviyyəsinin yüksəldilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, əmək şəraitinin və mühafizəsinin yaxşılaşdırılması, əhali arasında sağlam həyat tərzinin və aktiv fiziki istirahətin yayılması üzrə konkret tədbirlər nəzərdə tutulur.

Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsini və ömür müddətinin uzadılmasını təmin etmək məqsədilə ahıl yaşda olan insanların aktiv həyat fəaliyyəti müddətinin uzadılması ilə bağlı tədbirlər də həyata keçirilməlidir.

Qax rayonu üzrə demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində təkliflər.

1. Doğum səviyyəsinin optimallaşdırılması, optimal olan tam ailə tipinin formalaşdırılması

2. Analıq və uşaqlığın mühafizəsi, dölnün antenatal mühafizəsi, qadın orqanizminin reproduktiv funksiyasının pozulmasının profilaktikası

3. Yeni doğulmuş uşaqların sağlamlığının mühafizəsi

4. Erkən yaşlı uşaqların sağlamlığının mühafizəsi

5. Ailənin sanitar mədəniyyətinin və gigiyenik tərbiyəsinin yüksəldilməsi

6. Yeni doğulmuş uşaqların sağlamlığının mühafizəsi

7. Gənc ailələrin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması

8. Gənc ailələrin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onların istirahət və asudə vaxtının təşkili

9. Əhalinin ömür müddətinin artırılması, əmək aktivliyi müddətinin uzadılması

10.Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılması

11.Yaşlı insanlara qayğı

Nəticə: Azərbaycan Respublikasının Şimal-Qərbində yerləşən Qax rayonunun XX əsr –XXI əsr əvvəlləri dövrünün tədqiqi zamanı müəyyən edilir ki, rayonun əhalisi oturaq əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olan ibtidai tayfaların sıx məskunlaşdığı əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Mövzu araşdırılarkən 1930-cu il – yəni müasir rayonun yaradılmasına kimi, həmçinin sonrakı illərdə keçirilən sovet siyahıyaalma materialları əsasında rayonun əhalisi barədə geniş məlumat verilir. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni 1999 və 2009-cu illərin siyahıyaalınması əsasında rayon əhalisinin sayı, milli və etnik tərkibi, danışdığı dil, təbii artım və təhsili barədə ətraflı məlumat verilir.

Beləliklə Qax rayonunun demografik inkişafını xarakterizə edərkən ilk öncə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 noyabr tarixli "Azərbaycan Respublikasında demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamını qeyd etmək lazımdır. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasında demografik proseslərin ölkənin sosial-iqtisadi strategiyasına uyğun inkişafına nail olmaq, əhalinin orta ömür yaşını artırmaq, ana və uşaqların sağlamlığını, ailələrin möhkəmləndirilməsini və miqrasiyanın tənzimlənməsini təmin etmək nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 23 iyun tarixli 1264 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasında demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı" ölkədə mövcud demografik proseslərin təhlili əsasında bu sahənin gələcək inkişaf istiqamətlərini və həyata keçirilməli olan zəruri tədbirləri özündə əks etdirir. Onun əsas məqsədi əhalinin optimal təkrar istehsalına nail olmaq, ölüm səviyyəsini azaltmaq, orta ömür uzunluğunu artırmaq, ana və

uşaqların müdafiəsini gücləndirmək, ailələrin inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi zəmin yaratmaq və miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyev A.A. Qax əhalisinin demografik vəziyyəti (XX-XXI əsrlər). Bakı, "Geostrategiya" jurnalı №01 (43) yanvar-fevral 2018, 75 səh.
2. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il IV hissə, Bakı, 2000-ci il, 582 səh.
3. Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1999-cu il siyahıya alınması. Bakı, 2000, 582 səh.
4. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il. XIX cild, Bakı, 2011-ci il, 779 səh.
5. Azərbaycanın regionları. Bakı-2012. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi - Prezident Kitabxanası: İnzibati ərazi vahidləri. Qax rayonu. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl2.pdf>
7. ASŞÇ inzibati bölünüşü. Bakı, Az.XTUİ nəşriyyatı, 1933. - 292 səh.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Cild 2. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 472 səh.
9. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, Səda, 2000, I hissə. - 565 s.
10. Azərbaycan Respublikası Əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, "9 sayılı kiçik müəssisə", 2010, I hissə, 630 səh.
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı //Azərbaycan Respublikası. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. <http://www.economy.gov.az>
12. Hacıyev A.A. Azərbaycanın Şimal-Qərbində yerləşən Qax rayonu əhalisinin 1999 və 2009-cu illərdə siyahıya alınması. //Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. № 4. Bakı, 2012. s.215-220.
13. Qarayev İ. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. Məlumat toplusu (2013- cü il aprel ayının 1- nə olan vəziyyətə görə). Bakı, "Azərbaycan", 2013, 488 səh.
14. Qarayev İ. Vətən torpaqları: itirdiklərimiz bəsdir... // Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin jurnalı. <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=313>

15. Территориальное и административное деление СССР на 1-е января 1926 года. Москва, Главное Управление Коммунального Хозяйства НКВД, 1926, PDF, 286 стр.
16. Административно-территориальное деление Союзных Республик ССР. Районы и города СССР. Москва, Изд. Власть Советов, 1938, PDF, 327 стр.
17. Административно-территориальное деление Союзных Республик. Москва, Изд. Ведомости Верховного Совета, 1941, PDF, 400 стр.
18. Административно-территориальное деление Союзных Республик. Москва, Изд. Ведомости Верховного Совета, 1947, PDF, 488 стр.
19. Административно-территориальное деление СССР. Районы и города СССР. Москва, Изд. Власть Советов при президиуме ВЦИК, 1931, PDF, 311 стр.
20. Азербайджанская ССР Административно-территориальное деление на 1977 г. Баку, Азерб.гос.изд., 1979, 215 səh.
21. Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 г.. Баку, Азерб.гос. изд., 1961. – 280 с.
22. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик (кроме РСФСР) // http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php.
23. Всесоюзная перепись населения 1970 года. <http://demoscope.ru/>
24. Всесоюзная перепись населения 1979 года. <http://demoscope.ru/>
25. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность городского населения союзных республик, их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу. // [http:// demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php](http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php).
26. Естественное движение и миграции населения Азербайджанской ССР в 1982 году. Статистический сборник. ЦСУ. ДСП. Баку, 1983, 266 стр..
27. Летишова Э.М. Илисуйское султанство: территория и этническая история. // *Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplu. III buraxılış*, Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2009, s.187-196.
28. Военный обзор Тифлисской Губернии и Закатальского округа, составлен подполковником Генерального штаба В. Н. Филиповым. Воспроизведено в оригинальной авторской орфографии издания 1872 года (изд. "Санкт-Петербург: Товарищества "Общественная польза"), стр. 168

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ ŞƏKİ RAYONU
ƏHALİSİNİN DEMOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİ
(STATİSTİK MƏLUMATLAR ƏSASINDA)**

**Paşayeva Ulduz Miri qızı
BDU, Tarix fakültəsi
star.miri@mail.ru**

Elmi məsləhətçi: dos.A.Ə.Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının mühüm coğrafi-iqtisadi rayonlarından olan Şəki rayonu son dövrlərdə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun mərkəzi rolunu oynamışdır. Bu rayonunun əhalisinin say tərkibinə, demoqrafik göstəricilərinə də öz təsirini göstərmişdir. Lakin 1980-90-cı illərdən başlayaraq bütün respublika ərazisində qeydə alınan iqtisadi tənəzzül bu rayonda da qeydə alınmışdır ki, bu da öz növbəsində əhali göstəricilərinə mənfi təsir etmişdir. Araşdırmanın məqsədi son 20-25 il ərzində rayon əhalisinin təbii artımı, ona təsir göstərən faktorları, əhalinin digər demoqrafik göstəricilərini araşdırmaq və real vəziyyəti üzə çıxarmaqdır. Aparılan araşdırmalar Şəki rayonunda əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərindəki tendensiyaları öyrənməyə imkan vermişdir.

***Açar sözlər:** Şəki rayonu, təbii artım, nikah, uşaq ölümü*

**DEMOGRAPHIC INDICATORS OF POULATION IN SHEKI
DISTRICT DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE
(ON STATISTICAL DATA)**

Sheki, one of the important geographical districts of the Republic of Azerbaijan, has played a central role of the Sheki-Zagatala economic region. This also influenced on the composition and demographic indicators of the region's population. However, the economic recession throughout the country in the 1980s and 1990s was also recorded in the district, which, in turn, had a negative impact on the indicators of the population. The aim of the study is to investigate the natural population growth, factors affecting it, other demographic indicators of the population over the past 20-25 years, and to reveal the real situation. The investigations have enabled to study trends in quantitative and qualitative changes in the population of Sheki district.

***Key words:** Sheki district, natural growth, marriage, child mortality*

Azərbaycan Respublikasının mühüm coğrafi-iqtisadi rayonu olan Şəkinin son dövrlərdəki bölgənin mərkəzi rolunu oynaması burada əhalinin demoqrafik göstəricilərinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan burada gedən demoqrafik proseslərin öyrənilməsi, təbii artım, doğum, ölüm, nikah və boşanma hallarının statistik rəqəmlər əsasında təhlili, baş verən dəyişikliklərin araşdırılması işin əsas mahiyyətini təşkil edir.

1959-2009-cu illərin siyahıyaalma materiallarına əsasən Şəki rayonunun əhalisi son 60 ildə 75.734 nəfərdən 170.733 nəfərədək artmışdır. Belə ki, 1959-cu ildə 75.734 nəfər, 1970-ci ildə 103.850 nəfər, 1979-cu ildə 119.088 nəfər, 1989-cu ildə 138.063 nəfər, 1999-cu ildə 157.353 nəfər və 2009-cu ildə 170.733 nəfər olmuşdur (1, səh.15,16,17). 2018-ci il məlumatına əsasən ərazisi 243 min kvadrat km. olan Şəki rayonunun əhalisinin sayı hal-hazırda 185.400 nəfərdir ki, onlardan 68.012 nəfəri şəhər, 117.388 nəfəri kənd ərazisində yaşayır.

Qeyd edək ki, Şəki rayonu doğum və təbii artım göstəricilərinə görə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlarının əksəriyyətindən üstündür. Rayonun Qoxmuq, Kiş, Baş Göynük, Baş Zəyzid kimi kəndləri daha yüksək demoqrafik potensiala və məskunlaşma imkanlarına malikdir.

2010-2015-ci illərdə Şəkiddə əhalinin artım səviyyəsi və digər demoqrafik göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur

Cədvəl 1

2010-2015-ci illərdə Şəki rayonu əhalisinin demoqrafik göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Nəfər						
Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	173,5	175,7	177,5	179,1	181,0	182,7
Təbii artım	1868	2423	1942	1875	1979	1852
Doğulanlar	3134	3628	3090	3103	3216	3003
Ölənlər	1266	1205	1148	1228	1237	1151

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

o cümlədən:						
I yaşa qədər ölən uşaqlar	39	41	39	30	26	44
Nikahlar	1461	1583	1471	1619	1594	1360
Boşanmalar	128	190	176	184	156	210
Əhalinin hər 1000 nəfərinə (faizlə)						
Təbii artım	10,9	13,9	11,0	10,5	11,0	10,2
Doğulanlar	18,2	20,8	17,5	17,4	17,9	16,5
Ölümlər	7,3	6,9	6,5	6,9	6,9	6,3
o cümlədən:						
I yaşa qədər ölən uşaqlar ¹⁾	11,5	11,8	11,9	11,1	8,9	11,3
Nikahlar	8,5	9,1	8,3	9,1	8,9	7,5
Boşanmalar	0,7	1,1	1,0	1,0	0,9	1,2

¹⁾ hər 1000 diri doğulana

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (4)

Cədvəl 2.

2017-ci ildə şəhər və rayonlar üzrə cins bölgüsündə əhalinin təbii artımının, doğumun və ölümün ümumi əmsalları (faizlə) (əhalinin hər 1000 nəfərinə)

Şəhər və rayonların adları	Təbii artım			Doğulanların sayı			Ölümlərin sayı		
	Cəmi	o cümlədən:		Cəmi	o cümlədən:		Cəmi	o cümlədən:	
		kişilər	qadınlar		oğlanlar	qızlar		kişilər	qadınlar
Şəhər və kənd yerləri üzrə- cəmi									
<u>Azərbaycan Respublikası</u>	8,9	9,5	8,3	14,8	15,8	13,8	5,9	6,3	5,5
Bakı şəhəri - cəmi	7,8	7,9	7,5	13,5	14,2	12,7	5,7	6,3	5,2
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu – cəmi	8,2	8,8	7,8	14,7	15,5	14,0	6,5	6,7	6,2
o cümlədən:									
Balakən rayonu	7,6	8,6	6,7	14,1	15,3	13,0	6,5	6,7	6,3

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Zaqatala rayonu	7,2	7,7	6,7	13,7	14,5	12,9	6,5	6,8	6,2
Qax rayonu	7,8	7,8	7,8	15,2	15,7	14,8	7,4	7,9	7,0
Şəki şəhəri və rayonu	7,3	8,0	6,7	13,9	14,8	13,1	6,6	6,8	6,4
Oğuz rayonu	9,1	8,0	10,4	15,2	14,7	15,8	6,1	6,7	5,4
Qəbələ rayonu	11,7	12,1	11,3	17,6	18,1	17,0	5,9	6,0	5,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (4)

Əhalinin təbii artımına görə Şəki rayonu demək olar ki, həmişə orta respublika səviyyəsini qabaqlamışdır. Lakin 2010-2015-ci illərdə bu vəziyyət dəyişdiyindən əhalinin yüksələn tempə artımı müşahidə olunmur. Məsələn, 2010-cu ildə bu rəqəm 1.868 nəfər, 2011-ci ildə 2.423 nəfər, 2012-ci ildə 1.942 nəfər, 2013-cü ildə 1.875 nəfər, 2014- cü ildə 1.979 nəfər, 2015-ci ildə isə 1.852 nəfər olmuşdur. Rəsmi statistik rəqəmlər doğumun illər üzrə aşağı düşdüyünü göstərir ki, bunun da ən ciddi səbəblərindən biri vaxtilə respublikanın ən çox iqtisadi gəlirli rayonlarından olan Şəki rayonundakı sosial-iqtisadi problemlərdir. Bunun təsiridir ki, Şəki rayonunda da 1990-2000-ci illərdə 2-3 uşaqly ailələr az uşaqly ailələr hesab edilir, əksər ailələrdə 4 və daha çox uşaq qeydə alınmışdır 1990-cı illərdən başlayaraq əvvəlki dövrlərdə minimal hədd kimi götürülən 2 uşaqly ailələr əksəriyyət təşkil etməyə başladı. Hal-hazırda 3 uşaqly ailələr çox-uşaqly hesab edilir ki, onların da sayı çox deyil. 4 və daha çox uşaqly ailələrə isə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bu da təbii ki, daha çox işsizlik, sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığı və mənzilsizlikdən qaynaqlanır. Lakin səbəblər sırasında ölkəni tərk etmiş azərbaycanlı kişi əhalinin başqa millətlərdən olan qadınlarla ailə qurması, bu səbəbdən nikah yaşı çatan azərbaycanlı qızların ailə qura bilməməsini də qeyd etmək lazımdır. 2017-ci il məlumatına əsasən (bax cədvəl 2) Şəki rayonu və şəhəri üzrə əhalinin təbii artım əmsalı 7,3 olmuşdur. Şəki-Zaqatala iqtisadi

rayonuna daxil olan digər rayonlarla müqayisədə burada əhalinin artım tempi xeyli azalmışdır. Əhalinin artım tempinə görə yalnız Zaqatala rayonunu üstələyən Şəki rayonu Qəbələ, Oğuz, Qax və Balakən rayonlarından geridə qalmışdır.

Burada uşaq ölümlərinin də statistikasına xüsusi diqqət yetirmək istərdik. Cədvəl 3 və 4-də göstərilən rəqəmlər Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən də Şəki rayonunda 1 yaşadək ölənlər uşaqlarının sayının hələ də yüksək olduğunu göstərir. Məsələn, bu yaşda ölənlər uşaqlarının sayı 2009-cu ildə 39 nəfər olmuşdusa, 2015-ci ildə bu rəqəm artaraq 44 nəfər olmuşdur.

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə körpə ölümü

Şəhər və rayonların adları	İllər	1 yaşadək ölənlər uşaqlarının sayı, nəfər			Hər 1000 diri doğulana düşən 1 yaşadək ölənlər uşaqlarının sayı		
		Şəhər və kənd yerləri – cəmi	o cümlədən:		Şəhər və kənd yerləri – cəmi	o cümlədən:	
			şəhər yerləri	kənd yerləri		şəhər yerləri	kənd yerləri
Azərbaycan Respublikası							
	2009	1731	1094	637	11,3	14,4	8,4
	2010	1843	1173	670	11,2	14,5	8,1
	2015	2033	1602	431	11,0	18,0	4,4
Şəki şəhəri							
	2009	27	9	18	10,7	10,8	10,7
	2010	39	13	26	11,5	11,1	11,7
	2015	44	18	26	11,3	15,3	9,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (4, 4.9)

Cədvəl 4.

2015-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları üzrə 1 yaşadək öln uşaqların sayı (nəfərlə)

Şəhər və rayonların adları	Cəmi	<i>o cümlədən:</i>			
		şəhər yerlərində	kənd yerlərində	Oğlanlar	Qızlar
Azərbaycan Respublikası	2033	1602	431	1220	813
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - c ə m i	114	61	53	61	53
<i>o cümlədən:</i>					
Balakən rayonu	17	10	7	7	10
Zaqatala rayonu	16	14	2	5	11
Qax rayonu	12	7	5	9	3
Şəki şəhəri	44	18	26	24	20
Oğuz rayonu	9	3	6	6	3
Qəbələ rayonu	16	9	7	10	6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən (4.7)

2015-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları üzrə 1 yaşadək öln uşaqların sayı cəmi 114 nəfər olmuşdur ki, onlardan 61 nəfəri şəhər, 53 nəfəri isə kənd yerlərində qeydə alınmışdır. 1 yaşadək öln uşaqlardan 61 nəfəri oğlan, 53 nəfəri qız uşağı olmuşdur. Həmin ildə Şəki- Zaqata iqtisadi rayonu üzrə ən çox uşaq ölümü Şəkiddə qeydə alınmışdır. Öln 1 yaşınadək 44 nəfər uşaqdan 18 nəfəri Şəki şəhərində, 26 nəfəri isə kəndlərdə qeydə alınmışdır. Onlardan 24 nəfəri oğlan, 20 nəfəri qız uşağı olmuşdur. Bu Şəki rayonunun 2009-cu (27 nəfər), 2010-cu (39 nəfər) illərdəki statistik rəqəmləri ilə müqayisədə də yüksəkdir.

2017-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə qeydə alınan 1 yaşadək uşaq ölümlərinin sayı 116 olmuşdur. Onlardan 54-ü şəhər yerlərində, 62-i kənd yerlərində qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, 2015-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə şəhər yerlə-

rində həmin yaşda ölənlərin sayı azalmış kənd yerlərində isə artmışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 1 yaşadək uşaq ölümü yenə də ən çox Şəki şəhəri və rayonunda qeydə alınmışdır. Ölənlərin 52 uşağdan 20-şəhər, 32-i kənd yerlərində qeydə alınmışdır. Onlardan cinsiyyətinə görə 30-u oğlan, 22-i qız olmuşdur.

Cədvəl 5

2017-ci il məlumatına əsasən şəhər və rayonlar üzrə 1 yaşadək ölənlərin sayı (nəfər)

Şəhər və rayonların adları	Cəmi	o cümlədən:			
		şəhər yerlərində	kənd yerlərində	oğlanlar	qızlar
Azərbaycan Respublikası	1700	1363	337	993	707
Bakı şəhəri - c ə m i	499	499	-	270	229
Abşeron iqtisadi rayonu - c ə m i	139	139	-	93	46
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - c ə m i	116	54	62	64	52
<i>o cümlədən:</i>					
Balakən rayonu	13	8	5	8	5
Zaqatala rayonu	7	4	3	3	4
Qax rayonu	7	6	1	4	3
Şəki şəhəri və rayonu	52	20	32	30	22
Oğuz rayonu	12	5	7	4	8
Qəbələ rayonu	25	11	14	15	10

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən (4, 2.10)

Rayon üzrə doğuş zamanı ana ölümləri də qeydə alınmışdır. 2009-cu ildə 2 nəfər, 2012-ci ildə 1nəfər, 2014-cü ildə 1 nəfər olmuşdur (4).

Ana və 1 yaşadək uşaq ölümlərinin səbəblərini araşdıranda məlum olur ki, burada əsasən qan qohumluğu, erkən nikahlar, həkimin təcrübəsizliyi, ananın lazımı səviyyədə qidalanmaması və bu səbəbdən ana və uşaqlarda immun sisteminin zəifliyi, ananın savadsızlığı göstərdiyimiz kateqoriyada ölüm hallarının artmasının əsas səbəbləridir.

Cədvəl 6.

Şəki şəhər və rayonu üzrə rəsmi qeydə alınmış nikah və boşanmaların sayı və ümumi əmsalları

İllər	Nikah	Boşanmalar	Əhalinin hər 1000 nəfərinə	
			Nikahların sayı	Boşanmaların sayı
1990	1642	125	11,7	0,9
1995	945	59	6,2	0,4
2000	917	55	5,8	0,4
2005	1436	100	8,7	0,6
2009	1515	152	8,9	0,9
2010	1461	128	8,5	0,7
2015	1360	210	7,5	1,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (4, 6.9)

Şəki rayonunda əhalinin təbii hərəkətinə təsir edən demoqrafik amillərdən biri də nikah və boşanma prosesidir. Məlumdur ki, bu amil ailələrin formalaşmasına və təbii artım prosesinə müsbət və ya mənfi təsir göstərir. Rayon üzrə rəsmi qeydə alınmış nikahların¹ ümumi sayına nəzər salsaq görərik ki, 1995 - 2000-ci

¹ Nikah və boşanma haqqında məlumatlar Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələri tərəfindən tərtib edilən nikahın bağlanması və pozulması haqqında müvafiq aktlara dair məlumatların statistikasına əsasında əldə edilir. Azərbaycanda 1979-cu ilin siyahıyaalma materiallarından başlayaraq nikah 4 kateqoriya üzrə qeydə alınmışdır: nikahda olmayıb; nikahdadır; boşanıb; duldur. 1999 və 2009-cu il əhalinin siyahıyaalma materiallarında da bu kateqoriyalar üzrə məlumatlar verilmişdir. Lakin 2010-2015-ci illərin illik statistik hesabatlarında nikah və boşanmalar barədə məlumatlar yalnız 2 kateqoriya (nikah və boşanma) üzrə verilir.

İllərdə nikaha daxil olanların sayı xeyli azalmış və yalnız 2005-ci ildən yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Eyni qeyri stabillik, yəni azalma və artma boşanma əmsalında da özünü göstərir. Göstərilən zaman kəsiyində hər iki demografik amilə təsir göstərən mühüm faktorlar iqtisadi sabilliyin olmaması, işsizlik problemi, iş qabiliyyətli gənc kişi əhalinin qonşu Rusiyaya miqrasiyasıdır.

Cədvəl 7.

2015-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə nikahların sayı (nikaha daxil olan kişi və qadınların yaş qrupuna görə)

Şəhər və rayonların adları	Nikahların sayı	o cümlədən kişi və qadın yaş qruplarına görə:								
		18 yaşa dək	18-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-59	60 və yuxarı
Azərbaycan Respublikası	137546	391	66165	41707	15147	6109	3385	1956	1957	729
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	8878	42	4587	2667	833	308	178	114	113	36
o cümlədən:										
Balakən rayonu	1406	2	689	447	130	58	38	21	17	4
Zaqatala rayonu	1736	3	872	513	181	75	25	29	31	7
Qax rayonu	878	1	422	290	88	33	21	8	12	3
Şəki şəhəri	2720	32	1403	797	257	97	58	32	34	10
Oğuz rayonu	678	2	362	206	57	19	13	7	5	7
Qəbələ rayonu	1460	2	839	414	120	26	23	17	14	5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən (4, 6.11)

Cədvəldən 5-dən görüldüyü kimi, 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə kişi və qadınların yaş qruplarına görə nikahların sayı aşağıdakı kimi olmuşdur. Respublika üzrə ümumi 137.546 nikahdan 391-i 18 yaşadək, 66.165-i 18-24 yaş, 41.707-i 25-29 yaş, 15.147-i 30-34 yaş, 6.109-i 35-39

yaş, 3.385-i 40-44 yaş, 1.956-ı 45-49 yaş, 1.957-i 50-59 yaş, 729-u 60 və yuxarı yaş qrupları arasında qeydə alınmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə nikahların sayı 8.878 olmuşdur ki, onlardan 42-i 18 yaşadək, 4.587-i 18-24 yaş, 2.667-i 25-29, 833-ü 30-34, 308-i 35-39, 178-i 40-44, 114-ü 45-49, 113-ü 50-59, 36-ı 60 və yuxarı yaş qrupları arasında bağlanmışdır.

2015-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə qeydə alınan nikahların sayına görə Şəki birinci yerdə dayanır. Həmin ildə rayon üzrə qeydə alınan nikahların sayı 2.720 olmuşdur. Onlardan 1.403 nikah 18-24 yaş qrupu arasında bağlanmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda, o cümlədən də Şəki rayonu üzrə rəsmi nikahı olmayıb yalnız dini nikah əsasında qurulan ailələrin sayı da az deyil. Bir çox hallarda bu cür qeyri-rəsmi nikahlara daxil olan qadınların yaşı 14-16 yaş arası olur. Belə ailələr bəzən övladlarını məktəb yaşınadək rəsmi qeydiyyatda düşmüşlər.

Cədvəl 8.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə rəsmi qeydə alınmamış nikahda olan 15-29 yaşlı qadınlar tərəfindən doğulan uşaqların sayı (nəfər)

Şəhər və rayonların adları	Cəmi	<i>o cümlədən:</i>	
		şəhər	kənd
Azərbaycan Respublikası üzrə - c ə m i	19701	7277	12424
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - c ə m i	875	152	723
<i>o cümlədən:</i>			
Balakən rayonu	267	25	242
Zaqatala rayonu	90	31	59
Qax rayonu	79	9	70
Şəki şəhəri	261	33	228
Oğuz rayonu	39	2	37
Qəbələ rayonu	139	52	87

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən (4, 3.13)

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2015-ci ildə şəhər və rayonlar üzrə rəsmi qeydə alınmayan nikahda olan 15-29 yaşlı qadınların sayı Azərbaycan Respublikası üzrə 19.701 nəfər, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 875 nəfər, o cümlədən Şəki şəhər və kənd üzrə 261 nəfər olmuşdur.

Rayon üzrə məşğul əhalinin nikah vəziyyətinə görə bölgüsü də olduqca maraqlıdır. Qeyd edək ki, Şəki rayonu 1 şəhər, 2 qəsəbə (Turan və Çələbixan) və 68 kənd yaşayış məntəqəsini əhatə edir və rayon üzrə məşğul əhali kənd təsərrüfatı, sənaye, tikinti, ticarət və ictimai işə, təhsil, səhiyyə və digər xidmət sahələrində çalışır. 2018-ci il yanvar ayının 1-nə olan məlumata əsasən rayon üzrə məşğul əhalinin sayı 86.115 nəfərdir ki, bunların da 47.200 nəfəri kənd təsərrüfatı, 2.100 nəfəri sənaye, 750 nəfəri tikinti, 7.853 nəfəri təhsil, 2.391 nəfəri səhiyyə, 1.900 nəfəri mədəniyyət, 23.921 nəfəri digər sahələrdə fəaliyyət göstərir (5). Bu rəqəmin 1999-2009-cu il siyahıyaalma materialları ilə müqayisəsi həmin illərdə rayon üzrə məşğul əhalinin və onların arasında da nikahda olanların sayının artdığını göstərir. Belə ki, 1999-2009-cu il arasındakı 10 il ərzində məşğul əhalinin sayı 28.594 nəfər artmışdır. Onlardan 16.882 nəfəri kişi, 11.012 nəfəri qadındır. Məşğul əhalinin 1999-cu ildə 43.358 nəfəri, 2009-cu ildə isə 62409 nəfəri nikahda olanların payına düşür. Bu da məşğul əhali arasında nikahda olanların sayının 19.051 nəfər artdığını göstərir. Artım eyni zamanda digər qruplar - nikahda olmayanlar, boşananlar və dullar, arasında da müşahidə edilməkdədir. Bu on il ərzində rayon üzrə nikahda olmayanlar 7.434 nəfər, boşananlar 579 nəfər, dullar isə 870 nəfər artmışdır.

Nikahda olan və olmayanların yaş qrupları üzrə xarakteristikası maraqlıdır. 2009-cu ildə nikahda olmayanlar (7.814 nəfər) ən çox 20-24 yaş qrupu arasında qeydə alınmışdır. 1999-cu ildə bu rəqəm 4.833 nəfər olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, həmin yaş qrupu arasında erkən nikaha münasibətdə dəyişikliklər var.

Təhsilini davam etdirmək, karyerasını qurmaq istəyi, eləcə də işsizlik problemi həmin yaş qrupundakı nikahda olmayanların sayına ciddi təsir göstərmiş, 10 il ərzində onların sayının 2.981 nəfər artmasına gətirib çıxarmışdır. Məşğul əhali arasında nikahda olanların yaş qruplarına görə bölgüsündə də maraqlı nəticələri müşahidə etmək mümkündür. 1999-cu ildə məşğul əhali arasında nikahda olanların sayına görə 35-39 yaş qrupu (9.647 nəfər) birinci, 30-34 yaş qrupu (8.599 nəfər) ikinci, 40-44 yaş qrupu (7.419 nəfər) üçüncü olmuşdur. 2009-cu il siyahıyaalması zamanı məşğul əhali arasında nikahda olanların yaşa görə qruplaşmasında dəyişikliklər müşahidə olunur: 45-49 yaş qrupu üzrə 1.0676 nəfər, 40-44 yaş qrupu üzrə 10.276 nəfər, 35-39 yaş qrupu üzrə 8.724 nəfər, 30-34 yaş qrupu üzrə 8.286 nəfər qeydə alınmışdır. Beləliklə, nikahda olanların sayına görə 45-49 yaş qrupu birinci, 40-44 yaş qrupu ikinci, 35-39 yaş qrupu üçüncü yerdə sıralanır. Göründüyü kimi, 2009-cu ildə yaş qruplarına görə sıralamada ilk yerləri 1999-cu il siyahıyaalması zamanı yaş qruplarına görə ilkin sıralamalarda dayananlar saxlayırlar. Məsələn 1999-cu ildə yaş qrupuna görə birinci yerdə dayanan 35-39 yaş qrupu sonrakı siyahıyaalmada 45-49 yaş qrupuna daxil olur. Ona görə də o yaş qrupu üzrə nikahda olanların sayı daha yüksəkdir. 1999-cu ildə qeydə alınan və bizim sıralamamızda yer alan yaş qrupları üzrə isə 2009-cu il siyahıyaalması zamanı azalma müşahidə olunur.

Nikahda olmayanların sayı da 10 il ərzində xeyli artmışdır: 1999-cu ildə 25-29 yaşında nikahda olmayanların sayı cəmi 2.353 nəfər idisə, 2009-cu ildə bu rəqəm artaraq 3.589 nəfər olmuşdur.

Baş verən bu dəyişikliklərin səbəbini anlamaq üçün əhəlinin gəlir mənbələrinə nəzər salaq. 1999-cu ildə Şəki rayonu üzrə 16 və yuxarı yaşlı əhəlinin nikah vəziyyəti və yaşayış üçün gəlir mənbələri üzrə cəmi 104.934 nəfər əhali qeydə alınmışdır. Onlardan mizdlə işləyənlər 23.507 nəfər, mizdsuz işləyənlər 34.056

nəfər, dövlət təminatı hesabına 22.765 nəfər, təqaüd 1.873 nəfər, pensiya 19.694 nəfər, işsizliyə görə müavinətlər 116 nəfər, digər müavinətlər (işsizliyə görə müavinətdən başqa) 604 nəfər, digər dövlət təminatları 490 nəfər, himayədə olanlar 20.192 nəfər və s.-dir. Dövlət təminatı hesabına nikahda olmayan 2.807 nəfər, nikahda olan 13.817 nəfər, boşananlar 131 nəfər, dullar 6.010 nəfərə bərabər olmuşdur. Bu sayə təqaüd, pensiya, işsizlik, digər dövlət təminatı daxildir (11, səh.824).

2009-cu ildə Şəki rayonu üzrə əhalinin nikah vəziyyəti və yaşayış üçün gəlir mənbələri 15 və yuxarı yaşlı əhali üçün cəmi 131.395 nəfər əhalidən əmək fəaliyyəti ilə əldə olunan gəlir 79.290 nəfər, dövlət təminatı 21.048 nəfər, o cümlədən təqaüd 1.233 nəfər, pensiya (əlilliyə görə pensiyadan başqa) 15.681 nəfər, əlilliyə görə pensiya 3.897 nəfər, müavinətlər (işsizliyə görə müavinətdən başqa) 119 nəfər, işsizliyə görə müavinətlər 43 nəfər, digər dövlət təminatı 75 nəfər, əmlakın icarəsi (kirayəsi) 38 nəfər, himayədə olanlar 28.864 nəfər, digər mənbələr 2.155 nəfər daxildir (12, səh. 208,632).

Cədvəl 11

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə 18 yaşadək uşağı olan ailələrdə boşanmaların sayı

Şəhər və rayonların adları, illər	Boşanmaların sayı - cəmi	o cümlədən ailələrdə:					
		Uşaqsız	Uşaqlı		onlardan:		
			Boşanmaların sayı	onlarda uşaqların sayı	1 uşaqlı	2 və daha çox uşaqlı	
						boşanmaların sayı	onlarda uşaqların sayı
Azərbaycan Respublikası							
1995	5669	4273	1396	2526	621	775	1905
2000	5478	3545	1933	3489	801	1132	2688
2005	8895	5599	3296	5549	1595	1701	3954
2009	7784	4634	3150	5067	1632	1518	3435
2010	9061	5527	3534	5587	1870	1664	3717
2015	12764	6950	5814	9378	2838	2976	6540

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

Şəki şəhəri və rayonu							
1995	59	50	9	18	4	5	14
2000	55	43	12	15	9	3	6
2005	100	95	5	10	1	4	9
2009	152	105	47	80	23	24	57
2010	128	58	70	118	33	37	85
2015	210	103	107	169	59	48	110

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (6.10)

Şəki rayonu üzrə 18 yaşadək uşağı olan ailələrdə boşanmaların sayını hər 5 il fərqi ilə izləsək görərik ki, 1995-ci ildə boşanmaların sayı cəmi 59 nəfər, 2000-ci ildə 55 nəfər, 2005-ci ildə 100 nəfər, 2010-cu ildə 128 nəfər, 2015-ci ildə isə 210 nəfər, 2017-ci ildə 219 olmuşdur.

Şəki rayonunda uşaqlı ailələrdə boşanmaların sayı 1995, 2000, 2005, 2009, 2010-cu illərdə aşağı olsa da, 2015-ci ildən başlayaraq artmışdır. Bir uşaqlı ailələrdə boşanmaların sayı 1995-ci ildə 4 nəfər, 2000-ci ildə 9 nəfər, 2005-ci ildə 1 nəfər, 2009-cu ildə 23 nəfər, 2010-cu ildə 33 nəfər, 2015-ci ildə isə 59 nəfər idi.

Cədvəl 12

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə hər iki cinsdən olan yaş qrupuna görə boşananların sayı

Şəhər və rayonların adları	Boşanmaların sayı	yaş qruplarına görə:								
		18 yaşadək	18-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-59	60 və yuxarı
Azərbaycan Respublikası	25528	4	2811	5098	4525	3090	2007	1664	1843	494
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	1272	-	120	255	211	136	93	83	66	15

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

o cümlədən:										
Balakən rayonu	220	-	18	34	28	18	15	16	7	2
Zaqatala rayonu	278	-	21	55	53	39	22	15	18	3
Qax rayonu	84	-	6	22	13	9	6	7	3	1
Şəki şəhəri	420	-	47	88	77	48	32	32	26	7
Oğuz rayonu	108	-	14	26	16	8	10	4	8	2
Qəbələ rayonu	162	-	14	30	24	14	8	9	4	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən (4, 6.12)

Cədvəl 12-də göstərildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə şəhər və rayonlar üzrə hər iki cinsdən olan yaş qruplarına görə boşananların sayı 25.528 nəfər qeydə alınmışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə isə 1.272 nəfər, o cümlədən Şəki şəhərində 420 nəfər qeydə alınmışdır. Yaş hədlərinə nəzər salsaq görərik ki, Şəki şəhərində 25-29 (88 nəfər) və 30-34 (77 nəfər) yaşda olan cütlük arasında boşanma halları daha çox olmuşdur. 2016-cı ildə isə bu yaşda -25-29 (93 nəfər) və 30-34 (96 nəfər) olan boşanmaların sayı daha da artmışdır.

Cədvəl 13

2017-ci ildə şəhər və rayonlar üzrə rəsmi qeydə alınmış nikah və boşanmaların sayı və ümumi əmsalları

Şəhər və rayonların adları	Nikahların sayı	Boşanmaların sayı	Əhalinin hər 1000 nəfərinə	
			Nikahlar	Boşanmalar
Şəhər və kənd yerləri üzrə - cəmi				
<u>Azərbaycan Respublikası</u>	62 923	14 514	6,5	1,5
Bakı şəhəri - c ə m i	15 426	4 906	6,8	2,2

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

<i>o cümlədən:</i>				
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - c ə m i	4 102	723	6,7	1,2
<i>o cümlədən:</i>				
Balakən rayonu	540	133	5,6	1,4
Zaqatala rayonu	837	137	6,6	1,1
Qax rayonu	365	56	6,5	1,0
Şəki şəhəri və rayonu	1 278	219	6,9	1,2
Oğuz rayonu	336	56	7,7	1,3
Qəbələ rayonu	746	122	7,1	1,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
<https://www.stat.gov.az/source/demography/ap/>

Boşanmalara gətirən səbəblər arasında ailə zorakılığı, işsizlik və ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin olduqca aşağı olması, erkən nikahlar, bəzi hallarda isə qan qohumluğu nəticəsində doğulan qüsurlu uşaqların valideynlərin psixoloji durumlarına təsiri, eyni zamanda Rusiyaya əmək miqrasiyası edənlərin orada yenidən nikaha girmələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bəzi nikahların bitməsinin səbəbləri sırasında dini fanatizm və narkomanıyanı da vurğulamaq lazımdır.

Beləliklə, statistik rəqəmlərə əsasən, 1999-2018-ci illər ərzində Şəki rayonunun əhalisinin say tərkibində azalma və demografik göstəricilərində ciddi dəyişikliklər müşahidə edilməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Əhalinin siyahıyaalınması 1999-cu il, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2001, I hissə.
2. Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri. Şəki rayonu. Bakı, “İsmayıl” nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi. 1999, 112 səh.
3. Научно-исследовательский институт экономики при Госплане Азербайджанской ССР. Региональные особенности и причины смертности населения Азербайджанской ССР. Баку-1983, 99 стр.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi <http://www.stat.gov.az/source/demography>
5. Azərbaycan Respublikası Şəki şəhər icra hakimiyyəti - <http://sheki-ih.gov.az/page/10.html>).
6. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemləri. Elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, 584 səh.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 1999-cu il, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2001, VII hissə, 820 səh.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 2009-cu il, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2010, X-XI cild, 522 səh.
9. Azərbaycanda Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi.
10. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin məlumatları. DSK
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 1999-cu il, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2001, V hissə, 842 səh.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması 2009-cu il, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2010, VII cild, 522 səh.

**НАСЕЛЕНИЕ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР ПО ИТОГАМ
ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1959 ГОДА**

НОВРУЗОВА ГЮЛЬЗАР ТОФИК КЫЗЫ

д.ф.и.н., ведущий научный сотрудник НИЛ

«Азербайджанцы мира: историческая демография» БГУ

Əhali siyahıyaalma materialları istənilən ərazinin əhalisinin say tərkibini, demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsinə izləmək üçün kifayət qədər material verir. II Dünya müharibəsindən sonra Naxçıvan MSSR-də əhalinin vəziyyətini öyrənmək üçün 1959-cu il ümumittifaq əhali siyahıyaalma materiallarına daha əvvəl keçirilmiş materiallarla müqayisə edilmişdir. Yekun olaraq, əhalinin milli tərkibi və ailə tərkibinin dəyişmə səbəbləri geniş təhlil edilmişdir

Açar sözlər: Naxçıvan MSSR, əhalinin siyahıya alınması, demoqrafiya

**POPULATION OF NAKHCHEVAN ASSR ACCORDING OF CENSUS
OF THE POPULATION ALL-UNION IN 1959**

Materials of census of the population gives enough information to follow any changes of demographic situation and count structure of population of any region. After II world war, in 1959, to learn situation of population in Nakhchevan ASSR, materials of census of the all-union population compared with materials before that. Finally, were broadly analyzed reasons of changes of national and family structure.

Keywords: Nakhchevan ASSR, population census, demographics

В данной статье мы попытаемся дать характеристику динамики социально-демографических процессов населения Нахичеванской АССР по итогам Всесоюзной переписи населения 1959 года.

Послевоенная общественно-политическая и социально-экономическая ситуация в СССР была стабильной и благоприятствовала установлению в стране кратковременной «эпохи оттепели». Период политического правления Н.С.Хрущева охарактеризован реабилитацией жертв сталинизма,

снижением налогов с крестьян, увеличением дотаций в сельское хозяйство, увеличением капитальных вложений в легкую промышленность, открытием новых рабочих мест, освоением целинных и залежных земель, разрешением крестьянам свободно покидать деревню, началом внутренней миграции деревня-город, строительством миллионов квартир-хрущевки, увеличением выпуска товаров народного потребления и т.д.

Первая послевоенная Всесоюзная перепись состоялась 15 января в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 5 мая 1958 года № 480 «О Всесоюзной переписи населения 1959 года».

Пережив период тоталитаризма и Вторую мировую войну необходимо было уяснить какие потери человеческих и материальных ресурсов понесла страна в целом, и каждая союзная республика в отдельности.

Азербайджанская ССР также понесла значительные потери, но и претерпела изменения в демографическом составе населения за счет эвакуированных с оккупированных фашистами территорий СССР и размещенных в военных госпиталях медицинского персонала и раненых.

Академик РАЕН, руководитель Центра военной истории России Института российской истории РАН Г.А.Куманев отмечает, что «так, согласно переписи, только в Закавказье, Ждановский, Имишлинский и Пушкинский районы Азербайджанской ССР было эвакуировано 2.745 чел. Из них: русских – 114 чел., украинцев – 65 чел., евреев – 2.545 чел. В числе остальных были армяне, татары, молдаване, грузины и даже 13 поляков. В Городской и Дзержинский районы г. Баку из 1.067 эвакуированных к 1 февраля 1942 г. прибыло 387 русских, 386 евреев, 168 украинцев, 73 армян, 5 грузин, 7 азербайджанцев, 11 поляков, 8 татар и представителей некоторых других национальностей» [2].

Другой российский исследователь В.С. Мурманцева пишет «В 41 госпитале Азербайджанской ССР прошли лечение 441.103 раненых и больных воинов. По уходу за ними работали 4 тыс. медсестер и санитарок из 20.689 подготовленных Обществом Красного Креста этой республики» [3].

Кроме этого, по итогам Всесоюзной переписи населения 1939 года в Азербайджанской ССР был размещен так называемый «спецконтингент». Всего 57.428 человек, 41.946 мужчин и 15.482 женщин. В Нахичеванской АССР было размещено всего 225 человек. Из них 158 мужчин и 67 женщин.

К сожалению, материалы Всесоюзной переписи 1939 года нам не дают информацию о национальном составе «спецконтингента» [4].

Таким образом, послевоенная Нахичеванская АССР представляла собой многонациональную автономную республику.

Рассмотрим изменения национального состава населения автономной республики за межпереписной период.

Таблица 1
Национальный состав населения Азербайджанской ССР и Нахичеванской АССР
(по данным переписей населения)

	1926		1939		1959	
	население	%	население	%	население	%
Азербайджанская ССР	2314571	100	3205150	100	3697717	100
Азербайджанцы	1437977	62.1	1870471	58.4	2494381	67.5
Армяне	282004	12.2	388025	12.1	442089	12.0
Русские	220545	9.5	528318	16.5	501282	13.6
Другие нац.	374045	16.2	418336	13.0	259965	6.9
Нахичеванская АССР	1014909	100	126696	100	141361	100
Азербайджанцы	88433	84.3	108529	85.7	127508	90.2
Русские	1837	1.8	2549	2.0	3161	2.2
Украинцы	92		360		438	

Белорусы	7		33		63	
Грузины	36		32		39	
Армяне	11276	10.7	13350	10.5	9519	6.7
Курды*	2649		1509		303	
Татары	17		52		88	
Евреи	38		62		55	
Лезгины	4		34		23	
Осетины	3		24		15	
Греки	16		13		16	

Источник: Закавказская федерация. Нахичеванская АССР. Национальный состав населения по регионам СССР. Всесоюзная перепись населения 1926 года // www.demoscop; Нахичеванская АССР. Азербайджанская ССР. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Всесоюзная перепись населения 1939 года // www.demoscop; Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности. Всесоюзная перепись населения 1959 года // www.demoscop

За межпереписной период произошли изменения в численности лиц русской и армянской национальности, населяющих автономную республику. Если численность русских увеличилась на 2,2%, то численность армян уменьшилась с 10,7% до 6,7%. Учитывая подвижность армянского населения, уменьшение численности армян можно объяснить внутри и межреспубликанской миграцией. Увеличилась численность украинцев и белорусов. Численность лезгин и осетин увеличилась незначительно.

Необходимо учитывать, что коренное население – азербайджанцы подверглись массовой депортации в Казахскую ССР в годы сталинизма. Поэтому прирост населения за период с 1939 по 1959 годы составил всего 14.665 человек. В пользу наших предположений говорит и преобладающая численность женского населения автономной республики над мужским в 5.686 человек.

Таблица 2

**Численность городского и сельского населения
Азербайджанской ССР и Нахичеванской АССР по полу
и национальностям по переписи 1959 года**

	численности								
	Все население			Городское население			Сельское население		
	Оба Пола	Муж- чины	Жен- щины	Оба Пола	Муж- чины	Жен- щины	Оба Пола	Муж- чины	Жен- щины
Нахичеванская АССР	141361	67024	74337	38274	18519	19755	103887	48505	54582
Азербайджанцы	127508	60911	66597	32646	16258	16388	94862	44653	50209
Русские	3161	1182	1979	2509	847	1662	652	335	317
Украинцы	438	159	279	348	115	233	90	44	46
Белорусы	63	17	46	39	5	34	24	12	12
Грузины	39	26	13	35	22	13	4	4	0
Армяне	9519	4444	5075	2502	1201	1301	7017	3243	3774
Курды*	303	136	167	0	0	0	303	136	167
Татары	88	35	53	58	21	37	30	14	16
Евреи	55	16	39	50	14	36	5	2	3
Лезгины	23	11	12	11	6	5	12	5	7
Осетины	15	7	8	10	4	6	5	3	2
Греки	16	11	5	6	4	2	10	7	3

Источник. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Таблица 3.4. Распределение населения по национальностям и родному языку. РГАЭ. ф.1552, оп.336, д.1566. www.demoscop.ru/приложения

Основное население Нахичеванской АССР проживало в сельской местности. Из общей численности населения по национальностям большинство из азербайджанского и армянского населения проживало в селах. Курдское население проживало исключительно в сельской местности.

Таблица 3

**Численность наличного и постоянного населения
Нахичеванской АССР по полу по итогам Всесоюзной
переписи населения 1959 г**

	наличное население			постоянное население		
	Мужчины	Женщины	оба пола	Мужчины	Женщины	оба пола
Всего по Нахичеванской АССР	67024	74337	141361	67413	74412	141825
городское население	18519	19755	38274	18395	19562	37957
сельское население	48505	54582	103087	4018	54850	103868

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

г.Нахичевань Нахичеванский г.с.	12153	13187	25340	12070	13009	25079
Джульфинский район	6533	7545	14078	6630	7572	14202
городское население Джульфы (р.ц.)	1909	2108	4017	1903	2083	3986
сельское население Джульфы(р.ц.)	4624	5437	10061	4727	5189	10216
Нахичеванский р-н сельское население	11094	12151	2325	11177	12173	23350
Норашенский район	21324	24061	45385	21371	23990	45361
городское население Норашен (р.ц.)	676	701	1377	646	674	1320
сельское население – Норашен (р.ц.)	20648	23360	44008	20725	23316	44041
Ордубадский район	10178	11173	21351	10320	11412	21732
городское население (р.ц.)	3781	3759	7540	3776	3796	7572
г.Ордубад (р.ц.)	3225	3474	6699	3187	3490	6677
пгт. Парагачай	556	285	841	589	306	895
сельское население	6397	7414	13811	6544	7617	14160
Шахбузский район (сельское нас.)	5742	6220	11962	5845	6256	12101
с.Шахбуз (р.ц.)	448	424	872	431	408	839
прочие сельские местности	5294	5796	11090	5414	5848	11262

Источник: Районы и города республиканского подчинения. Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959 года по республикам, краям, областям, национальным округам, районам городам, поселкам городского типа, районным центрам и крупным сельским населенным местам (по административно-территориальному делению на 1 января 1960 года). ЦСУ при Совете Министров СССР. М., 1960, с.464

Как видно из таблицы численность сельского населения превышает по численности городское население на 64.813 человек. Наибольшая численность сельского населения зафиксирована в Норашенском районе. Из общей численности наличного населения 45.385 человек 44.008 зарегистрированы в Норашенском районном центре; в поселке городского типа Парагачай из общей численности наличного населения 14.652 человек сельское население составило 13.811 человек.

Нахичеванская АССР была многонациональной. В 1959 году в переписи участвовали более 10 представителей многонациональной автономной республики.

Таблица 4

Распределение населения по районам Нахичиванской АССР по национальностям по материалам Всесоюзной переписи населения 1959 года (городское и сельское население. Оба пола)

Районы	В том числе									
	Все население	Азербайджанцы	Русские	Армяне	Грузины	Лезгины	Осетины	Евреи	Курды	Другие
Джувляфа	14078	12359	529	1064	19	3	2	7		95
Нахчивань	48585	42467	1913	3607	14	8	10	45	127	394
Норашен	45385	44314	454	267	3	10	2	1	176	158
Ордубад	21341	18743	214	2314	3	2	1	2		72
Шахбуз	11962	9625	51	2267						19
Всего	141361	127508	3161	9519	39	23	15	55	303	738

Источник: Разработочные таблицы со сведениями о численности и распределении наличного городского и сельского населения обоого пола по национальности, имеющего занятия и уровню образования по районам Азерб. ССР, Нах. АССР и НКАО (табл.12А) 1959 г. на 100 листах. Текущий архив ЦСУ Азербайджанской Республики. Ф№2511 опись8 ед.хр.60 св.2

Материалы Всесоюзной переписи населения 1959 года дают нам информацию о распределении семей по их размерам и по национальности среди городского и сельского населения, о возрасте глав семейства, лицах, живущих отдельно от семьи, о снижении численности многодетных семей по автономной республике.

Изменения социального статуса супругов, уровня образования, урбанизация больших и малых городов, отток сельского населения в центральные районы Азербайджана,

в том числе в г. Баку для трудоустройства на работу, учебу и пр., повлияли на изменения в составе семьи. Снижение числа многодетных семей связано с положением женщины в обществе, ее участии в общественно-политической жизни республики.

Таблица 5
Группировка семей по размеру по Азербайджанской ССР и Нахичеванской ССР

	число семей	из общего числа семей - семьи, состоящие из совместно проживающих								
		2 чел	3 чел	4 чел	5 чел	6 чел	7 чел	8 чел	9 чел	10 и более
Азербайджанская ССР	770936	141253	151062	142959	119003	93302	57669	33601	17033	15054
городское население	386016	85843	87066	77114	55681	37260	21013	11461	5722	4856
сельское население	384920	55410	63996	65845	63322	56042	36656	22140	11311	10198
Нахичеванская АССР	28694	4468	4941	5026	4700	4055	2632	1509	755	608
городское население	7838	1508	1514	1353	1209	971	651	338	160	134
сельское население	20856	2960	3427	3673	3491	3084	1981	1171	595	474

Источник: Группировка семей по размеру по районам республиканского подчинения, Нахичеванской АССР и Нагорно-Карабахской Автономной Области. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская АССР. М.,Госстатиздат,1963 .158 с., с.150-151

Таблица 4 указывает, что самый высокий показатель среди городского населения по числу семей - показатель, состоящих из 3-х человек-1514 семей. Среди сельского

населения автономной республики этот показатель выше в категории семей, состоящих из 4-х человек -3673 семьи.

Итоги переписи 1959 года также дают информацию и о количестве семей, возглавляемых мужчиной и женщиной в отдельности. Так, по Нахичеванской ССР этот показатель был нижеследующим:

Таблица 6

Число семей в Нахичеванской АССР

	число семей	в том числе семьи, где главы семей	
		мужчины	женщины
Нахичеванская АССР	28694	22942	5752
городское население	7838	5976	1862
сельское население	20856	16966	3890

Источник: Группировка семей по размеру по районам республиканского подчинения, Нахичеванской АССР и Нагорно-Карабахской Автономной Области. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская АССР. М.,Госстатиздат,1963 .158 с., с.150-151

Анализируя статистику 1959 года видим, что из общего числа семей, состоящих из совместно проживающих, высокий показатель у семей, состоящих из 4 и более человек. По Нахичеванской АССР этот показатель равен 9.409 семьям. Из них среди городского населения их число равно 3.022, в сельской местности 6.387 семей. При этом число семей, состоящих из 4-х человек по Нахичеванской АССР равно 5.026. Семьи из 10 и более человек составили всего 608 семей. В целом, в последующие годы будет прослеживаться тенденция к уменьшению рождаемости среди городского населения в целом и установлению среднестатистической советской семьи из 3-х, но не более 6 человек. На снижение рождаемости также влиял и уровень миграции мужского населения из Нахичевани в Баку и др. города и республики СССР, где более развита инфраструктура, на-

ходятся высшие учебные заведения и т.д. Адаптация к городским условиям жизни, жилищным проблемам, к инородной среде, где на первых порах, чужд будет и язык и городская культура и т.д., что, в конечном результате, сыграло свою роль на снижении уровня рождаемости, привело к созданию малодетных семей.

Мы располагаем материалами по «Распределению семей по их размерам и по национальности». За основу взяты 7 национальностей – азербайджанцы, русские, армяне, лезгины, татары, евреи и украинцы.

Таблица 7

Распределение семей по их размерам и по национальности по Нахичеванской АССР по материалам Всесоюзной переписи населения 1959 года

Националь ности и возраст глав семей	Число семей (равно числу глав семей)	в том числе, из									Одиночки	Лица,живущие отдельно от семьи
		2 человек	3 человек	4 человек	5 человек	6 человек	7 человек	8 человек	9 человек	10 человек и более		
Все национальности	28694	4468	4941	5026	4700	4055	2632	1509	755	608	2964	3129
Азербайджанцы	25695	3683	4231	4573	4360	3774	2429	1387	693	565	2422	2195
До 20 лет	235	129	48	32	14	7	3	2			358	484
20-29 лет	6275	1075	1623	1539	1021	608	215	101	48	45	481	1114
30-39 лет	5906	391	643	1053	1346	1163	702	325	149	134	114	286
40-49 лет	3820	370	433	482	591	728	571	376	162	107	166	106
50-59 лет	3932	512	554	533	602	609	495	310	186	131	239	77
60 лет и старше	5527	1206	930	934	786	659	443	273	148	148	1064	128
Русские	735	329	270	89	28	11	3	3	2		230	497
До 20 лет	3	3									15	62
20-29 лет	207	137	57	12	1						78	290
30-39 лет	367	117	176	50	18	4	1	1			47	89
40-49 лет	95	42	26	12	5	6	1	2	1		25	39
50-59 лет	39	15	8	11	2	1	1		1		33	13
60 лет и старше	24	15	3	4	2						32	4
Армяне	1974	360	347	324	287	257	192	114	54	39	252	272
До 20 лет	3	3									10	46

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik

VI buraxılış

2018

20-29 лет	256	56	68	68	38	18	4	1	1	2	35	113
30-39 лет	449	49	55	81	87	79	54	27	7	10	29	32
40-49 лет	371	48	63	45	57	62	50	30	10	6	27	31
50-59 лет	370	62	64	62	47	47	39	23	15	11	36	24
60 лет и старше	525	142	97	68	58	51	45	33	21	10	115	26
Лезгины	7	3	1	3							3	3
До 20 лет	1	1									1	
20-29 лет	1	1									1	
30-39 лет	1			1								
40-49 лет	3	1		2							1	
50-59 лет	1		1									
60 лет и старше												
Татары	15	6	5	2			1		1		6	13
До 20 лет												1
20-29 лет	1	1									3	10
30-39 лет	10	4	3	2			1				1	2
40-49 лет	2		1						1		1	
50-59 лет	2	1	1								1	
60 лет и старше												
Евреи	18	5	9	2	1	1					2	3
До 20 лет												
20-29 лет	4	2	1	1								
30-39 лет	11	2	7		1	1					1	
40-49 лет	2	1	1								1	
50-59 лет												
60 лет и старше	1			1								
Украинцы	123	53	44	15	10					1	30	83
До 20 лет												
20-29 лет	34	22	9	1	2						14	56
30-39 лет	75	27	31	12	4					1	7	10
40-49 лет	11	3	4	1	3						3	4
50-59 лет	1			1							2	1
60 лет и старше	2	1			1						2	
Прочие националь-ности	127	29	34	18	14	12	7	5	5	3	19	63
До 20 лет	1	1										8
20-29 лет	35	13	13	3	3	1	2				13	26
30-39 лет	45	7	11	8	6	7	2	2	2			16
40-49 лет	12	3	1	2	3	1	1	1			1	9
50-59 лет	12	2	3	4				1	1	1		3
60 лет и старше	22	3	6	1	2	3	2	1	2	2	5	1

Источник: Распределение населения по общественным группам и возрасту по Нахичеванской АССР (городское и сельское население, оба пола). таблица 15 д. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Текущий архив ЦСУ Азербайджанской Республики. Ф.№2511. Опись 8; ед.хр.71;св.№4.

*Материалы переписи 1959 года не дают информацию о распределении семей по их размерам курдской национальности, составляющих

большинство в составе населения Нахичеванской АССР по сравнению с еврейским населением.

Таким образом, по итогам Всесоюзной переписи населения 1959 года:

- послевоенная Нахичеванская АССР представляла собой многонациональную автономную республику
- армянское население автономной республики более подвижно и участвует в процессе миграции;
- наблюдается уменьшение многодетных семей, в связи с миграцией мужского населения в центральные города республики и повышением уровня образования среди женского населения, вовлечения их в общественно-политическую, экономическую и культурную жизнь автономной республики в частности, и Азербайджана в целом.

Литература:

1. Сталинские депортации.1928-1953. Под общ .ред. акад. А.Н.Яковлева. М.: МФД: Материк, 2005 г.
2. Г.А. Куманев Война и эвакуация в СССР. 1941-1942 годы.//Журнал «Новая и новейшая история» №6, 2006 г.
3. В.С. Мурманцева Советские женщины в Великой Отечественной войне. М., «Мысль», 1974 г.
4. Численность наличного населения СССР по союзным республикам, краям, областям и автономным республикам. Всесоюзная перепись населения 1939 года // www. demoscop
5. Депортационные кампании и депортационные операции в СССР (1918-1952). Кн.Сталинские депортации.1928-1953.Под общ .ред. акад. А.Н.Яковлева. М.: МФД: «Материк», 2005 г.

**МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
ИММИГРАЦИЯ И ЭМИГРАЦИЯ
(КОНЕЦ XX – ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XXI ВЕКА)**

Ризаева Гевхар Али кызы
дос., главный научный сотрудник НИЛ
«Азербайджанцы мира: историческая
демография» БГУ. rizayeva@mail.ru

***AZƏRBAYCANDA ƏHALİ MİQRASIYALARI: GƏLMƏLƏR VƏ
KÖÇMƏLƏR (XX ƏSRİN SONU – XXI ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİ)***

Azərbaycanda əhali miqrasiyaları müxtəlif zamanlarda ölkədə cərəyan edən ictimai-siyasi və tarixi-iqtisadi amillərin təsiri altında baş vermişdir. SSRİ-nin dağılması ərafəsində və illərində keçmiş sovet respublikalarının bir çoxunu bürüyən gərgin hərbi-siyasi proseslər böyük bir coğrafiyada əhalinin iri miqyaslı miqrasiyalarına səbəb oldu. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycan böyük bir miqrasiya problemi ilə üzləşdi: ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra təxminən 300 min azərbaycanlı etnik mənsu-biyyətləri səbəbi ilə Ermənistandan qovuldular.

1990-cı illərin sonlarına doğru ölkədə davamlı siyasi və iqtisadi sabitlik yarandı və buna paralel olaraq dövlət miqrasiya siyasəti də konkretlik əldə etdi. Ümumilikdə postsovet dövründə Azərbaycan hökuməti Azərbaycandan əmək və daimi miqrasiyaların qarşısının alınmasına yönəldilmiş siyasət yeritməyə çalışmışdır. Son illər Azərbaycanda qanunvericilik əsasında respublikada miqrasiya proseslərinin nizamlandırılması istiqamətində tədbirlər görülmüş, bu istiqamətdə ciddi uğurlar qazanılmışdır.

***Açar sözlər:** gəlmələr, köçmələr, Azərbaycanlı qaçqınlar, dövlət miqrasiya siyasəti*

**POPULATION'S MIGRATIONS IN AZERBAIJAN:
IMMIGRATION AND EMIGRATION
(END OF THE XX - FIRST DECADES OF THE XXI CENTURY)**

Migration of the population in Azerbaijan proceeded under the influence of socio-political and historical-economic factors that occur in the country at different times. The violent military and political events that swept through many former Soviet republics on the eve and especially after the

collapse of the Soviet Union caused enormous population migrations throughout this vast territory. As a result of Armenia's aggression, Azerbaijan faced a big migration problem: after gaining independence, approximately 300,000 Azerbaijanis were expelled from Armenia because they were Azerbaijanis. By the end of the 1990s, a gradual political and economic stabilization began, and at the same time, state migration policy also acquired certain specificity. In general, in the post-Soviet period, the Azerbaijani authorities sought to pursue a policy aimed at maintaining mass labor and permanent emigration from Azerbaijan. In recent years, a number of measures have been adopted in Azerbaijan to regulate migration processes in the country and serious progress has been made in this direction.

Key words: *immigration, emigration, Azerbaijani refugees, state migration policy*

Проблемы миграции населения Азербайджана в период независимости - одна из самых актуальных и в то же время весьма популярных как в стране, так и за ее пределами. Ведь в результате массовых миграционных процессов за последние 20 лет в Азербайджане в корне изменилась демографическая и этноконфессиональная ситуация. При этом Азербайджан стал частью общемировых миграционных процессов, что наряду с трудовой миграцией породило новые потоки – эмиграцию по политическим мотивам, незаконную и транзитную миграцию, траффикинг людей и другие [1,с.167].

Как известно, миграция населения в Азербайджане протекала под воздействием общественно-политических и исторически-экономических факторов, происходящих в стране в разные времена.

В начале XIX века после вхождения Азербайджана в состав России (в 1828 году) сюда вначале мигрировали армяне (особенно в Карабах), а во второй половине столетия в Мугань, Кедабек, Горный Ширван и Абшерон мигрировали русские [2, с.12].

В конце XIX – в начале XX века в связи с развитием нефтяной промышленности в Баку сюда из многих регионов мира прибыли представители разных национальностей. Во время Второй Мировой Войны часть русских, украинцев, белорусов и лиц других национальностей, переселяемых с территорий бывшего СССР, находящихся в зоне военных действий, прибыла в Азербайджан. А с 60-х и 70-х годов XX века население из Азербайджана мигрировало в Россию, Украину, Белоруссию и республики Центральной Азии. Вначале каждый год 0,4-40 тыс. человек из нашей республики мигрировали в Москву, Санкт-Петербург, Сибирь, Дальний Восток и другие регионы России. В 1948-53 гг. свыше 150 тыс. азербайджанцев были вынужденно переселены со своих исторических земель в Армению в Азербайджан [3,с.24].

После начала карабахского конфликта в феврале 1988 г. Азербайджан и Армению захлестнули волны беженцев, которые, спасаясь от насилия и погромов, спешно покидали родные места. Тогда же в Азербайджан стали прибывать и месхетинские турки, ставшие в 1989 г. жертвами погромов в Узбекистане.

Бурные военно-политические события, которые охватили многие бывшие советские республики в канун и особенно после распада СССР, вызвали колоссальные миграции населения на всей этой огромной территории. Этот процесс не обошел стороной и Азербайджан. Последняя перепись, проведенная в СССР в 1989 г., зафиксировала в Азербайджане 112 наций и малых народов общей численностью 7 млн. 21 тыс. человек. Основную часть населения республики — 5 млн. 805 тыс. человек, или 83%, — составляли азербайджанцы. Вторыми по численности были русские - 392 тыс. человек (5,6% населения республики), из них

295,5 тыс. проживало в Баку. Далее шли армяне (390,5 тыс. человек, или 5,6%), основная часть которых проживала в Баку (около 180 тыс. человек) и Нагорном Карабахе (145,5 тыс. человек) [4,с.20-21].

После распада СССР и обретения в 1991 году независимости Азербайджаном и Арменией карабахский конфликт перешел в стадию международной конфронтации двух государств. Начались вооруженные действия, в результате которых значительная часть Карабаха и прилегающих районов оказались в зоне армянской оккупации, что вызвало массовый поток азербайджанских вынужденных переселенцев, которые составляют около 11% населения республики [5]. В результате агрессии Армении Азербайджан столкнулся с большой миграционной проблемой: после обретения страной независимости примерно 300 тысяч азербайджанцев были изгнаны из Армении из-за того, что являются азербайджанцами. В результате оккупации Арменией 20 процентов азербайджанских территорий около 700 тысяч соотечественников стали вынужденными переселенцами. Европейским странам трудно справиться с не столь большим числом мигрантов. А Азербайджан самостоятельно решает проблему более одного миллиона беженцев и вынужденных переселенцев.

Именно в этот период произошло самое трагическое событие XX века – армянскими вооруженными силами при поддержке советских войск в одну ночь в Нагорном Карабахе был разгромлен город Ходжалы, в котором проживало 6 тыс. азербайджанцев, зверски, жестоко были убиты 613 человек мирного населения, 150 человек пропало без вести. В этой кровавой трагедии 1000 мирных жителей получили ранения различной степени, а 1275 человек были взяты в плен и подвержены жестоким мукам [6].

В результате военной агрессии Армении более 100 тыс. человек в целях безопасности вынуждены были покинуть свои места постоянного проживания в Нагорном Карабахе и приграничных с ним районах – Нахичеванской Автономной Республике, Агджабеди, Акстафе, Физули, Тертере, Геранбое, Гедабеке, Казахе и Таузе. В результате военной агрессии Армении в течение 1988-1992 гг. погибло 20 тыс. азербайджанцев, ранено 100 тыс. человек, 50 тыс. получив увечья, стали инвалидами. В период конфликта 4852 азербайджанца (в том числе 54 ребенка, 323 женщины, 410 стариков) пропали без вести. Из них 1368 человек (в том числе 169 детей, 338 женщин, 286 стариков) были освобождены из плена, а 783 человека (в том числе 18 детей, 46 женщин, 69 стариков) до сих пор находятся в плену в Армении. По данным Международного Комитета Красного Креста, 439 человек погибло в плену [5].

В Азербайджане также имеется 11 тыс. лиц, намеренных получить статус «беженцев». Большую часть из них составляют российские граждане чеченского происхождения, афганцы, иранцы, иракцы, палестинцы. Таким образом, в Азербайджане имеется около одного миллиона беженцев, вынужденных переселенцев и лиц, намеренных получить статус «беженцев» [6].

Беженцы и вынужденные переселенцы обладают следующими правами на территории Азербайджанской Республики:

- бесплатный проезд к месту временного проживания и перевозки туда имущества;
- проходить по требованию органов здравоохранения медицинское обследование и бесплатно получать необходимые медицинские препараты;

- размещение одиноких пенсионеров и нетрудоспособных инвалидов в соответствующих предприятиях социального обеспечения;
- получение статуса беженца или вынужденного переселенца в срок, установленный настоящим законом;
- поднятие вопроса о возмещении причиненного материального и другого ущерба;
- возбуждение судебного дела о защите нарушенных прав;
- пользование гуманитарной помощью;
- свободно исповедовать свою религию;
- получение удостоверения беженца и путевого удостоверения, предоставляющее право передвижения за пределами Азербайджанской Республики.

Лица, получившие статус беженца или вынужденного переселенца, пользуются правами, и несут обязанности, которые предусмотрены в законодательстве Азербайджанской Республики для иностранцев и лиц без гражданства [7].

К концу 1990-х годов начинается постепенная политическая и экономическая стабилизация, и параллельно определенную конкретику приобретает также государственная миграционная политика. До второй половины 1990-х годов основную озабоченность азербайджанские власти проявляли в отношении режима трудовой эмиграции граждан из Азербайджана. Так как именно массовая эмиграция работоспособного населения и, соответственно, эмигрантские деньги, поступавшие в страну, позволяли в значительной степени стабилизировать экономическую ситуацию в Азербайджане.

В первую очередь озабоченность вызывали отношения с Российской Федерацией, в которую выезжал основной поток трудовых эмигрантов. В декабре 1994 года Россия

закрывает границу с Азербайджаном, и это обстоятельство стало серьезным препятствием для трудовых мигрантов. Авиасообщение между странами не могло обеспечить потребности трудовых мигрантов в транспорте. В результате серьезных усилий, которые предпринял тогдашний президент Азербайджана Гейдар Алиев, в июле 1997 года в Москве был подписан обновленный договор о «О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности» между Россией и Азербайджаном. Граница была открыта, и между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой был окончательно установлен безвизовый режим [8].

Постоянное членство Азербайджана в СНГ (с сентября 1993 года), в свою очередь, служит сохранению безвизового режима с большинством других (помимо РФ) стран членов Содружества и становится важным условием беспрепятственного перемещения мигрантов. Следует подчеркнуть, что хоть Россия и является основной принимающей страной для трудовых эмигрантов из Азербайджана, значительные по численности группы мигрантов направляются также в Украину, в меньшей степени, в Казахстан, и другие страны СНГ. В определенной степени поддержке режима свободного перемещения мигрантов служат и тесные партнерские отношения с Турцией. Упрощенный визовый режим в Турецкой республике был полностью упразднен для Азербайджана в 2010 году [8].

Что касается учебы, то с середины 2000-х годов проводится активная государственная политика отправки студентов за рубеж. Например, в рамках «Государственной программы получения азербайджанской молодежью образования в зарубежных странах в 2007-2015 гг.» в США, Японию и страны ЕС отправятся порядка 5 000 студентов. Одним из условий участия в этой программе является обязательное возвращение в Азербайджан [8].

В целом, в постсоветский период власти Азербайджана стремились проводить политику, направленную на поддержание массовой трудовой и постоянной эмиграции из Азербайджана. В то же время, Азербайджан является также страной принимающей трудовых мигрантов. Данное обстоятельство обуславливается как общим оживлением экономики, так и, в первую очередь, развитием нефти - и газодобывающей промышленности. Кроме того, следует также упомянуть, что за годы СССР столица АР город Баку стала крупным образовательным центром. ВУЗы страны и теперь привлекают студентов из многих стран. Например, из Турции, Китая и др. Многие из студентов (и, в первую очередь из Турции) после прохождения обучения остаются работать в Азербайджане.

Странами поставщиками трудовых мигрантов в Азербайджан являются Турция, Великобритания, Иран, Грузия, Пакистан, Филиппины и ряд других. Следует подчеркнуть, что из Ирана и Грузии в Азербайджан на заработки приезжают в основном этнические азербайджанцы.

Сегодня растущая мобильность населения делает все более актуальными вопросы статистики международной миграции. Текущий учет миграции, административный учет, выборочные обследования и переписи населения являются источниками данных о миграционных потоках. В настоящее время наиболее важным для статистики Азербайджана можно считать учет миграции на постоянное жительство и временной трудовой миграции.

Основными показателями миграции населения являются число прибывших и число выбывших лиц. Разность этих показателей отражает механический прирост или убыль населения. В последние годы в динамике миграции населения происходят определенные изменения. Так,

наблюдавшееся на протяжении многих лет отрицательное сальдо миграции с 2008 года сменилось миграционным приростом.

По данным на 1 ноября 2017 года население республики достигло 9 млн. 883,341 тыс. человек. Плотность населения в Азербайджане составляет 114 человек на квадратный километр. В городах проживает 53% населения страны, в сельской местности - 47%. При этом 49,9% населения составляют мужчины, 50,1% - женщины. В среднем на каждые 1 тыс. мужчин в Азербайджане приходится 1,006 тыс. женщин. В январе-октябре в республике родились 120,035 тыс. младенцев. Уровень рождаемости на каждые 1 тыс. человек за 10 месяцев текущего года составил 14,8. Мальчики составили 53,1% родившихся детей, девочки – 46,9%. За отчетный период в Азербайджане на свет появились 2,134 тыс. двойняшек и 42 тройняшек. За тот же период в Азербайджане умерло 47,695 тыс. человек. Уровень смертности на каждые 1 тыс. человек составил 5,9. За 10 месяцев года в республике зарегистрировано 52,061 тыс. браков и 12,191 тыс. разводов. В январе-октябре соответствующие структуры Министерства внутренних дел и Государственной миграционной службы республики зарегистрировали 2,599 тыс. человек, приехавших в Азербайджан с целью постоянного проживания, и 1,579 тыс. человек, покинувших страну [9].

Для осуществления эффективной миграционной политики необходимо наличие адекватной статистики миграции. Ускоренное экономическое развитие страны, создание новых рабочих мест являются объективными предпосылками постоянно увеличивающегося притока иностранной рабочей силы. С 2010 года ежегодно решением правительства устанавливаются квоты трудовой миграции.

Последние годы в Азербайджане законодательством принимается ряд мер по регулированию миграционных процессов в республике и достигнуто серьезные успехи в этом направлении.

Законы Азербайджанской Республики по регулированию миграции населения:

- «О прибытии, выбытии и паспортах», 14.06.1994;
- «О правовом положении иностранных граждан и лиц, не имеющих гражданства», 13.03.1996;
- «О регистрации по месту жительства и пребывания», 04.04.1996;
- «Об утверждении Положения «О личных документах постоянно проживающих в Азербайджанской Республике лиц без гражданства и иностранных граждан, проживающих на территории Азербайджанской Республики более 30 дней», 30.12.1997;
- «О гражданстве Азербайджанской Республики», 30.09.1998;
- «Об иммиграции», 22.12.1998;
- «О статусе беженцев и вынужденных переселенцев», 21.05.1999;
- «О трудовой миграции», 28.10.1999;
- «Об утверждении Миграционного Кодекса», 02.07.2013.

Статистика миграции в Азербайджане производится в национальном статистическом органе (Государственный Комитет Азербайджанской Республики по статистике). Данные о численности лиц, родившихся в других государствах, а также сведения о числе иностранцев, проживающих в стране, основаны, преимущественно, на данных переписей населения, которые Госкомстат проводит раз в 10 лет [10].

В последнее время все большее значение приобретает административная статистика. В первую очередь, это данные, которые собирает Государственная Миграционная Служба Азербайджанской Республики, созданная в 2007 году. 25 июля 2006 года распоряжением Президента страны была утверждена Государственная Миграционная Программа. Одним из направлений работы Миграционной Службы стало формирование единого банка данных и современной автоматизированной системы контроля в области миграции. В Единой Миграционно-Информационной Системе (ЕМИС) отражаются сведения по категориям мигрантов и связанных с миграцией событий. К ним относятся учет процедур предоставления статуса постоянно или временно проживающего, решение вопросов гражданства, профилактической работе по предупреждению незаконной миграции и др.

Существует официальный статистический формуляр «О численности граждан, прибывших в Азербайджан и выехавших из страны», который в органы статистики представляет Государственная Пограничная Служба. Госкомстат получает полугодовые и годовые данные о мигрантах и ежегодно публикует эти данные в статистическом сборнике «Туризм в Азербайджане». При проведении соответствующего статистического наблюдения по выезжающим из Азербайджана и въезжающим в страну гражданам, эти данные используются, как генеральная совокупность.

Еще одним производителем статистики миграции является главное паспортное, регистрационное и миграционное управление Министерства Внутренних Дел. Первичным документом учета миграции является талон к листку статистического учета (прибытия, убытия) граждан.

Данные о потоках мигрантов прибывающих для постоянного проживания формируются Государственным Коми-

тетом Азербайджанской Республики по статистике на основе талонов к листку статистического учета (прибытия, убытия) граждан, которые составляются при регистрации граждан по новому месту постоянного жительства или снятии с регистрационного учета.

Для улучшения учета международной миграции Госкомстат совместно с Миграционной Службой разработал новый статистический формуляр «Об иностранных гражданах, получивших разрешение на постоянное проживание в Азербайджанской Республике, и лицах, не имеющих гражданства», на основании которого, начиная с итогов 2012 года, Госкомстат ежеквартально получает информацию о мигрантах в гендерном разрезе и по возрастам, а также данные по краткосрочной миграции (от 3 до 12 месяцев) с указанием причины пребывания.

Переписи населения, проведенные в Азербайджанской Республике в 1999 и 2009 годах, содержали ряд вопросов по миграции населения. В соответствии с рекомендациями ООН в вопросник 2009 года были включены дополнительные вопросы, касающиеся временно отсутствующих, а также вопросы о продолжительности проживания в нынешнем месте, а для приехавших из других стран – о предыдущем месте проживания и цели приезда в Азербайджан [11,с.3198-3224].

Таблица 1

Пример вопросов, включенных в анкету переписи населения [12].

1999	2009
<ul style="list-style-type: none"> • Место рождения • Гражданство • Национальность 	<ul style="list-style-type: none"> • Место рождения • Гражданство • Национальность
<ul style="list-style-type: none"> • Родной язык 	<ul style="list-style-type: none"> • Родной язык
<ul style="list-style-type: none"> • Другие языки 	<ul style="list-style-type: none"> • Другие языки
<ul style="list-style-type: none"> • Является ли место прохождения переписи местом постоянного жительства респондента. Если нет, то указать где проживает постоянно • Для лиц, сменивших место жительства, указать является ли беженцем или вынужденным переселенцем • Указать с какого года проживает в данном месте, и откуда прибыл (место предыдущего проживания) 	<ul style="list-style-type: none"> • Для временно отсутствующих (до 12 месяцев) указать место (страну) пребывания, длительность отсутствия (в месяцах) и цель выезда • Проживает ли в данном месте непрерывно с рождения / не с рождения • Для проживающих в данном месте не с рождения, указать с какого года • Проживал ли на территории Азербайджана (с уточнением места) или за рубежом • Указать страну и цель приезда в Азербайджан (работа, учеба, причины, связанные с семейным положением, возвращение к прежнему месту жительства, прочее)

В соответствии с Государственной Программой по совершенствованию официальной статистики в 1999 и 2009 годах Госкомстатом были проведены выборочные статистические обследования “Об изучении миграционных про-

цессов в Азербайджане”. Основной целью статистических обследований являлось более глубокое изучение состояния миграционных процессов в стране, уточнение статистических данных о миграционных потоках и их направлениях, а также выявление целей и причин миграции. В анкету обследования 2009 года были включены следующие вопросы:

- (a) из какой страны прибыли, в какую страну отправляетесь;
- (b) основная цель приезда (выезда);
- (c) имеется ли разрешение на занятие трудовой деятельностью;
- (d) на какой период приехали (выезжаете);
- (e) возраст, пол, место рождения, национальность, гражданство;
- (f) занятие по последнему месту жительства;
- (g) в какой области экономики были заняты по последнему месту жительства;
- (h) образование, семейное положение, сопровождаемые лица моложе 15 лет (0–14 лет);
- (i) собираетесь ли работать в Азербайджане;
- (j) проживали ли раньше в Азербайджане (за границей) более 12 месяцев;
- (k) основная причина, по которой выехали из страны [12].

Обследование проводилось в аэропортах, на железнодорожных вокзалах и погранично-пропускных пунктах. В ходе обследования было опрошено около 15 тыс. респондентов и анализ результатов показал, что наиболее активный миграционный обмен происходит между Азербайджаном и странами ближнего зарубежья. Из стран дальнего зарубежья мигранты приезжают, в основном, в поисках

работы. Причем, здесь отмечается тенденция к долгосрочной миграции. Так, среди прибывших из Индии и Пакистана наиболее высокой была доля мигрантов приехавших сроком на один год и более. Проведенные выборочные обследования способствовали получению актуальной информации, позволяющей более адекватно удовлетворять запросы пользователей. К тому же, выборочные обследования менее затратные и способны предоставить такие сведения, какие, зачастую, невозможно получить при проведении переписи населения или из текущей отчетности [12]. Еще одним положительным аспектом выборочных обследований по миграции является расширение возможностей для сравнения данных нашей страны с аналогичными показателями других стран.

В современном мире, когда взаимозависимость национальных экономик становится все более тесной, неуклонно возрастает значение трудовой миграции. Динамичное развитие Азербайджана сделало страну привлекательной для иностранцев. Однако, организация достоверного учета внешней трудовой миграции является весьма проблематичной по причине скрытой занятости. Сведения, получаемые органами официальной статистики от работодателей, не охватывают всего количества работающих в Азербайджане иностранцев. Как правило, информация работодателей совпадает с числом утвержденной правительством квоты трудовой миграции. По оценкам, реальное число иностранцев, работающих в стране, намного больше. «Гастарбайтер» - это понятие относительно недавно вошло в местный лексикон. И если раньше этот термин применялся по отношению к гражданам Азербайджана, уезжающим за рубеж на заработки, то сейчас, напротив, наша страна стала привлекательной для работников-иностранцев.

В республике проведен ряд мероприятий и реформ, направленных на улучшение миграционного законодательства. Государство уделяет значительное внимание развитию правовой базы в миграционной сфере. Здесь уместно привести в пример принцип «единого окна». Трудовые мигранты во всех случаях обращаются в Государственную миграционную службу – именно она призвана решать все вопросы с соответствующими структурами и службами, имеющими отношение к миграции.

Следует отметить, что принципом «единого окна» реформы миграционной политики в республике не ограничиваются. Например, введены квоты на трудоустройство иностранных граждан. При установлении квот учитываются потребности рынка труда. Введение квот – мера необходимая, поскольку Азербайджан не испытывает большой потребности в рабочей силе. Нет и демографического кризиса. Поэтому, учитывать количество трудовых мигрантов, определять степень их проникновения на отечественный рынок труда – задача первостепенной важности [12].

Согласно Закону «О трудовой миграции» каждое юридическое и физическое лицо в стране имеет право брать на работу иностранца на основе специального разрешения, выданного Министерством труда и социальной защиты населения республики.

Отметим, что Азербайджан присоединился к Международной конвенции ООН по защите мигрантов и их семей, Европейской социальной хартии, ратифицировал ряд документов Международной организации труда. Все нововведения, касающиеся трудовых мигрантов, выполняются с учетом обязательств, взятых на себя Азербайджаном, подписавшимся под международными конвенциями и документами.

И связано это, в первую очередь, с тем, что поток трудовых мигрантов в нашу страну с каждым годом увеличивается.

В целях улучшения учета трудовых мигрантов Госкомстатом были разработаны и внедрены следующие формы статистической отчетности:

1) эмиграция (предоставляется организациями, занимающимися трудоустройством) и

2) иммиграция (предоставляется Государственной Миграционной Службой Азербайджанской Республики).

За 2014 год трудовая миграционная квота выделена на 12 тысяч человек, тогда как в 2010 году на 10,7 тысяч человек. Квоты устанавливаются с учетом состояния рынка труда. Так, в последние годы, в связи со строительным бумом, есть необходимость в рабочей силе именно в строительном секторе. И большая часть зарегистрированных трудовых мигрантов работает именно в строительстве [12].

Другая, привлекательная для мигрантов отрасль – ИКТ. Информационный прорыв Азербайджана требует все больше высококвалифицированных специалистов. Не стоит забывать и о ведущем секторе экономики - сфере нефте - и газодобычи, нефтепереработки, где тоже есть потребность в специалистах. Также к сферам, где работают трудовые мигранты, относятся туризм, гостиничный бизнес, образование.

Из общего количества официально работающих иностранцев большинство из Турции (около 42.0%), Великобритании (около 13,0%), также есть из Китая, Индии, Грузии, Ирана, России.

Информация о внутренней и внешней миграции находит свое отражение в статистических пресс-релизах, экспресс-выпусках, а также публикуется в ежегодниках, таких как «Туризм в Азербайджане», «Демографические показатели Азербайджана» и др. Данные о миграции систематически

представляются государственным органам, министерствам, общественности, а также используются при ответах на запросы международных организаций и частных лиц.

Статистика международной миграции в Азербайджане в ближайшие годы будет развиваться в 2-х основных направлениях – международная миграция, связанная с переменой места жительства и внешняя трудовая миграция. Этому будет способствовать подключение всех заинтересованных уполномоченных ведомств к Единой Миграционно–Информационной Системе, что значительно улучшит координацию их деятельности по учету международной миграции населения.

Госкомстат планирует совместно с соответствующими государственными органами пересмотреть существующие формы 1 - иммиграция, 2 - иммиграция и 1 - эмиграция с целью их усовершенствования.

Таблица 2

Содержание форм статистической отчетности на тему миграция населения [12]

Форма отчетности	Показатели
1-иммиграция	Численность иностранных граждан, получивших разрешение на постоянное проживание в Азербайджанской Республике, и лицах, не имеющих гражданства: - по полу и возрасту - по полу и гражданству - по полу и стране рождения
2-иммиграция	Состав трудовых мигрантов по полу и возрасту; Численность трудовых мигрантов: - по странам происхождения - по видам деятельности

	- по организационно-правовым формам учреждений, в которых они трудятся
1-эмиграция	Численность лиц, направляемых в зарубежные страны для осуществления трудовой деятельности: - по профессиям, специальностям, уровню образования, полу и возрасту - по продолжительности трудовой деятельности
1-граница	Численность граждан, прибывших в Азербайджан и выехавших из страны: - по странам - по видам транспорта въезда/выезда

При подготовке переписных листов для будущей переписи населения планируется расширить перечень вопросов, касающихся миграции населения, а также осуществить более детальную разработку данных и увеличить число показателей [10].

Согласно данным экспертов, к концу 2018 года численность населения Азербайджана увеличится на 140.203 человек и будет составлять 10.241.273 человек. Естественный прирост населения будет положительным и составит 143.637 человек. Уровень внешней миграции останется на уровне 2017 года, то есть, вследствие миграционных причин численность населения изменится на 3.434 человек [13].

Источники:

1. Эфендиев В.А., Нагиев С.К. Международная трудовая миграция женщин из Азербайджана и его проблемы // Bakı Universitetinin Xəbərliyi, Təbiət elmləri seriyası, 2014, sayı 3
2. Демографический энциклопедический словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1985
3. Muradov Ş., Vaxış Ç. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı, 2013

4. Подробно смотри: Миграция населения в странах СНГ: 1997—1998 гг. Женева, 1999
5. UNHCR, Refugees and Others of Concern to UNHCR, 1996. Statistical Overview. Geneva, July 1997; CIS Migration Report, 1996. Geneva, 1997, p. 23
6. Карабахский конфликт. Беженцы и вынужденные переселенцы // <http://www.virtualkarabakh.az>
7. Закон Азербайджанской Республики «О статусе беженцев и вынужденных переселенцев» // <https://www.president.az/articles/2904>
8. Румянцев С. Общие тенденции миграционных процессов и политики в постсоветском Азербайджане (иммиграция и эмиграция) // [http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory% 20 Notes_2012-38.pdf](http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2012-38.pdf)
9. Бабаев Р. Прирост населения Азербайджана за 10 месяцев 2017 года составил 73 тыс. человека // <http://interfax.az/view/721008>
10. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi // <http://www.azstat.org>
11. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericlik toplusu, 2004, sayı 11 (89)
12. Статистика международной миграции в Азербайджанской Республике. Подготовлен Государственным Комитетом по статистике Республики Азербайджан // [https://www.unece.org /fileadmin/DAM/stats /documents/ece/ces/2014/48-Azerbaijan_ Migration_RUS.pdf](https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2014/48-Azerbaijan_Migration_RUS.pdf)
13. Население Азербайджана// <http://countrymeters.info/ru /Azerbaijan>

**II BÖLMƏ
ÜMUMİ TARİX PROBLEMLƏRİ**

**AZƏRBAYCANIN ENERJİ SİYASƏTİNDƏ
TÜRKİYƏNİN YERİ (1993-2013)**

Abdullayev Nofəl Mahmud o.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantı
sarvan.badalov1985@gmail.com
Elmi rəhbər: prof. S. Ş. Dadaş oğlu

Neft sektoru Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi strategiyasını formalaşdıran ən mühüm sahələrdən biridir. Azərbaycandan hasil olunan təbii xammalın nəqli məsələsi də hər iki ölkə üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə ardıcıl danışıqlar aparılmışdır. Bu danışıqların yekununda 1999-cu ildə Ankara deklarasiyası ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri haqqında müqavilə imzalandı. Layihə 2002-2006-cı illərdə reallaşdırılaraq istifadəyə verildi.

Bu layihə ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərləri reallaşdırıldı. Habelə, 2011-ci ildən TANAP layihəsinin həyata keçirilməsi ətrafında işlər getməkdədir. Bu müqaviləni prezident İlham Əliyev “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırmışdır.

Açar sözlər: *Türkiyə-Azərbaycan, enerji siyasəti, neft-qaz kəməri, müqavilə, layihə*

***The place of Turkey in the energy policy of the Azerbaijan
(1993-2013)***

The oil sector is one of the most important spheres forming the economic strategy of Turkey in Azerbaijan. The issue of transportation of natural raw materials from Azerbaijan is equally important for both countries. Still, consistent negotiations have been held since the early 90s of the twentieth century. Following these negotiations, the relevant to Ankara Declaration was signed the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline contract in 1999. The project was implemented in 2002-2006 and put into operation.

In addition to this project, Baku-Tbilisi-Erzurum and Turkey-Greece gas pipelines were implemented. Also, work on the implementation of the TANAP project has been going on since 2011. President Ilham Aliyev called this agreement "the treaty of the XXI century".

Key words: *Turkey-Azerbaijan, energy policy, oil-gas pipeline, treaty, project*

Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi strategiyasını formalaşdıran ən mühüm sahələrdən biri də neft sektoru olmuşdur. Bu səbəbdən də Xəzərin neft və qaz yataqlarının istismarı ilə bağlı layihələrin gerçəkləşməsində Azərbaycan nə qədər maraqlı idisə, Türkiyə də bir o qədər maraqlı idi. Lakin neft ehtiyatlarının istismarına dair sazişlərin imzalanmasından sonra hasil ediləcək məhsulun hansı yolla Avropa bazarlarına çıxarılması məsələsi uzun müddət müzakirə mövzusu olaraq qalmışdı. Nəhayət Bakı-Tbilisi-Ceyhan ideyası reallaşmağa başladı ki, onun da reallığa çevrilməsi çox çətin bir mərhələdən keçməli oldu.

BTC ideyası ilk dəfə 1993-cü ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanmış müqavilədə öz əksini tapmışdır. Bu istiqamətdə danışıqlar 1998-ci ildə Türkiyənin Samsun şəhərində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən imzalanmış birgə bəyanatla və həmin ilin oktyabrında imzalanmış "Ankara deklarasiyası" ilə davam etdirilmişdi. Bir il sonra, yəni 1999-cu il noyabrın 18-də isə ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində "Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsi ilə nəql edilməsinə dair saziş" imzalandı. Buna baxmayaraq layihə üzrə tikinti işləri təxminən üç il qədər gecikdirildi və nəhayət 2002-ci il sentyabrın 18-də layihənin təməl daşı qoyuldu [6, səh. 100].

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri üç ölkənin-Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin ərazisindən keçməklə 1760 kilometr məsafə qət edirdi. BTC neft kəmərinin tikintisi tarixi bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin nefti Aralıq dənizinin

bazarlarına çıxarılırdı. Digər tərəfdən bu kəmərlər yeni bir yol, yeni bir dəhliz demək idi.

Nəhayət 2005-ci il mayın 25-də “Azəri” yatağından çıxarılan ilk neft Səngəçal terminalından BTC-yə vurulmuş və 2006-cı ilin iyul ayının 13-də tam bir sistem kimi istifadəyə verilməmişdi. Sutkada 1,2 milyon barel nefti Səngəçal terminalından Aralıq dənizi sahillərinə ixrac etmək imkanına malik olan BTC kəmərinin ilk ötürücülük qabiliyyəti 50 milyon ton neft nəzərdə tutulmuşdur. BTC boru xəttinin sponsorlar qrupuna daxil olan Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı (TPAO) şirkəti burada 5,02% payla (təxminən 120 mln. dollar) [1, səh. 161] təmsil olunurdu. Bu işə Türkiyə şirkətinin bu layihədən milyonlar qazanacağıının təminatı demək idi. Təsadüfi deyil ki, neftin nəqlinin başlanmasından sonrakı ilk 16 ildə Türkiyənin hər il 140-200 milyon dollar xalis gəlir əldə edəcəyi proqnozlaşdırılırdı [2, səh. 345]. Türkiyə BTC-nin reallaşması nəticəsində Rusiyanın Xəzər hövzəsi və Orta Asiyanın enerji ixrac edən ölkələri üzərində malik olduğu təsir mexanizmlərini zəiflədə bilirdi. Bundan başqa, Türkiyə özünün Rusiya, İran və İraqdan enerji asılılığını BTC-nin hesabına tamamilə aradan qaldırırdı, Orta Asiya və Xəzərin zəngin neft-qaz məhsullarını öz ərazisindən keçirməklə dünya enerji siyasətinin mərkəzi ölkələrindən birinə çevrildi, Qara və Aralıq dənizləri arasında əsas tranzit ölkəsi kimi Avropa və Avrasiya ölkələri üzərində ciddi geosiyasi təsir mexanizmləri qazandı [4, səh. 134]. Bütün bunlar Türkiyənin digər şirkətlərinin də neftin istismarı ilə bağlı layihələrdə iştirakını stimullaşdırırdı. Bu şirkətlər Azərbaycanın quruda yerləşən yataqlarının istismarı ilə yanaşı, neft infrastrukturunun formalaşmasında da yaxından iştirak edirdilər. O cümlədən quru yataqlarında Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi “Anşapetrol” və “Azərpetrol”, maye qaz istehsalı üzrə “Azturqaz” şirkətləri xüsusilə seçilirdilər. Əslində Türkiyənin enerji siyasətinin mərkəzində daha

çox neft və qazın nəqli məsələsi dururdu. Bu səbəbdən də o, bu istiqamətli layihələrə qoşulmağa daha çox can atırdı. Onun bu arzusu Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) layihəsindən sonra Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) və Türkiyə-Yunanistan qaz kəmərlərinin inşası ilə bağlı olan layihələrlə reallaşdı. Belə ki, 2007-ci il iyulun 3-də “Şahdəniz” qaz yatağından hasil olunan təbii qaz regionun ən böyük qaz ixracı kəməri hesab olunan Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil oldu. 2006-cı ildə istismara verilmiş bu kəmərlər strateji əhəmiyyətli bir layihə hesab olunur və Cənubi Qafqaz Boru Kəməri vasitəsilə Səngəçaldan Gürcüstan-Türkiyə sərhəddinədək nəql olunan Azərbaycan qazını Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinə qoşulmaqla Türkiyə ərazisində Ərzurumadək aparır [5, səh. 3]. 690 kilometr uzunluğunda olan kəmərin ilkin ötürmə qabiliyyəti ildə 7-8 milyard kub.metr proqnozlaşdırılmışdır. 2007-ci ilin sonlarından etibarən BTƏ kəməri ilə ötürülən Azərbaycan qazı Türkiyə-İtaliya qaz sisteminin birləşməsi nəticəsində İtaliyaya da nəql olunmuşdur.

Türkiyənin Azərbaycanda enerji siyasətini müəyyənləşdirən layihələrdən biri də 2007-ci il noyabrın 18-də istifadəyə verilmiş Türkiyə-Yunanistan qaz kəmərinin reallaşması oldu. Azərbaycan qazının Avropaya nəqli imkanlarını genişləndirən bu marşrutun açılması Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatları nəqlinin istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Buna baxmayaraq Türkiyə hökumətinin əsassız mövqeyi bu layihənin işə düşməsinə bir qədər gecikdirdi. Belə ki, Türkiyə hökumətinin Xəzər dənizindən hasil olunan qazın Avropaya ixracına və qazın Türkiyədə satılma qiymətlərinə tətbiq etmək niyyətində olduğu tarif və qiymət tərəfdaş ölkələri qane etməmişdi. Lakin 2011-ci ildə uzunmüddətli danışıqlardan sonra tərəflər ümumi razılığa gələ bilmişdilər [3, səh. 674].

2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında Türkiyənin İzmir şəhərində imzalanmış “Niyət Protokolu”nda nəzərdə tutulan müddəalar Türkiyənin Azərbaycanda enerji siyasətinə yetərinə cavab verirdi. Digər tərəfdən “Niyət Protokolu”, “Şahdəniz 2” layihəsinə birbaşa yol açmaq-la Azərbaycanın qaz ixracı siyasətinin əsas uğuru idi. Bu protokol “Şahdəniz 2” layihəsi üzrə istehsal olunan və illik gücü təxminən 50 milyard kub metrə çatacaq Azərbaycan qazının Türkiyəyə və onun ərazisi vasitəsi ilə birbaşa Avropa bazarlarına çıxarılmasını şərtləndirirdi. “Abşeron”, “Ümid”, “Babək” və “Naxçıvan” yataqlarından mərhələlərlə hasil olunacaq Azərbaycan qazının daha təhlükəsiz, səmərəli və qısa yolla, həm də razılaşdırılmış sərbəst tranzit şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş məkana çatdırılmasını əsas şərt hesab etməsi baxımından da “Niyət Protokolu”nun imzalanması mühüm hadisə hesab oluna bilər. Azərbaycan qazının Gürcüstandan keçməklə Türkiyə ərazisindən Avropaya nəqlini nəzərdə tutan “Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti (TANAP) Memorandumu” [5, səh. 3] adlı daha bir sənəd 2011-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Enerji və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyi arasında imzalanmışdır.

Türkiyənin Azərbaycanda enerji siyasətində Azərbaycan və Türkiyə arasında 2012-ci ildə imzalanmış “Trans Anadolu qaz ixracı haqqında Saziş” (TANAP) mühüm bir mərhələ təşkil edir. Sazişdə Azərbaycan qazının Türkiyə ərazisi ilə çəkiləcək yeni qaz kəməri vasitəsilə Avropa bazarlarına ixracının əsas şərtləri razılaşdırılmışdır. Layihəyə görə Azərbaycan qazı əsasən Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti və digər kəmərlər vasitəsilə Gürcüstan sərhədlərinə çatdırılır və oradan da Cənub qaz kəməri vasitəsilə Avropaya nəql olunurdu. Bu məqsədlə də Türkiyəni Avropa ölkələri ilə birləşdirən sərhədlərə qədər yeni qaz boru kəmərinin, yəni Cənub qaz kəmərinin inşası nəzərdə tutulurdu.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan özünün neft və qaz məhsullarını ilk növbədə strateji müttəfiqi olan Türkiyə ərazisindən dünya bazarlarına ixrac etməklə Türkiyəyə bölgənin əsas ixrac nefti və qazı üzərində əlverişli mövqə qazanmış olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elşən Nəzərov. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2006, 314 səh.
2. Erol Taymaz. Kafkasyada ekonomik dönüşüm ve kalkınma//Mustafa Aydın. Kafkaslar Değişim Dönüşüm. Avrasya Üçlemesi III, 1. Basım, Aralık 2012, 357 səh.
3. Əli Həsənov. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1056 səh.
4. Əli Həsənov. Xəzər–Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı, “Zərdabi LTD ” MMC, 2016, 296 səh.
5. Kərim Kərimov. Azərbaycan dünyanın inkişaf etmiş neft ölkəsidir//”Xalq qəzeti”, 2012, 5 sentyabr, №197, səh. 3
6. Müşfiq Atakişiyev. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2004, 264 səh.

**XVIII ƏSRİN I YARISINDA
AZƏRBAYCANIN DAXİLİ SİYASİ VƏZİYYƏTİ**

İslamova Zəhra Rüstəm qızı

BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)

kafedrası, müəllim, t.f.d.

zehra.islamova.80@mail.ru

Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI-XVII əsrlərdə Şərqi ən güclü imperiyalarından biri idi. 1501-ci ildə türk qızılbaş tayfaları tərəfindən yaradılan Azərbaycan Səfəvilər dövləti tez bir zamanda böyük əraziləri əhatə edən imperiyaya çevrildi. Lakin, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni cəhətdən tənəzzülə uğramağa başladı. XVIII əsrin əvvəllərində dövlət başçılarının zəifliyi böyük imperiyanın süqutunun əsas səbəblərindən biri hesab olunur, lakin bu, yeganə səbəb deyildir. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilərinin iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğramasının əsas səbəblərindən biri xəzinə mədaxilinin kəskin azalması, o cümlədən vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılması, əhəlinin narazılığı və s. olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Səfəvilər, siyasi vəziyyət, XVIII əsr, mənbə və ilkin qaynaqlar, diplomatik missiyalar*

**IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY
INTERNAL POLITICAL POSITIONS OF AZERBAIJAN**

The Azerbaijani Safavid state was one of the most powerful empires of the East in the 16th-17th centuries. Azerbaijan Safavid Empire, created by Turko-Kyzybash tribes in 1501, became an empire that covered large territories. Natural resources and geostrategic position of Azerbaijan have always been one of the main reasons for foreign intervention. In the late 17th and early 18th centuries, the Safavid state's political, economic and socio-cultural spheres suffered a decline. At the beginning of the XVIII century, the weakness of the heads of state was considered one of the main reasons for the decline of the great empire, but this was not the only reason. One of the main reasons for the economic decline of the Azerbaijani Safavids in the early 18th century was a sharp drop in treasury yields, including due to the reasons for the increase in taxes and duties, the discontent of the population increased.

The masses often rebelled against tax fraud and social injustice and drove tax collectors.

Key words: *Azerbaijan, Safavids, political situation, XVIII century, primary sources, diplomatic missions*

Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI-XVII əsrlərdə Şərqi ən güdrətli imperatorluqlarından olub, dünya siyasətində öz sözünü deyə bilən güclü dövlət idi. Türk qızılbaş tayfaları tərəfindən 1501-ci ildə yaradılan Azərbaycan Səfəvi dövləti sürətli işğallar hesabına geniş əraziləri əhatə edən bir imperiyaya çevrilmişdi. İndiki Türkiyənin şərq bölgələrindən ta ki şimal-qərbi Hindistan, şimali Pakistana qədər olan əraziləri əhatə edən türk Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə imperiya çərçivəsində bir sıra xalqlar birləşdirilmişdir. Geniş ərazini əhatə edən Azərbaycan Səfəvi imperiyası mərkəzləşmiş dövlət olsa da, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəlləri üçün durğunluq dövrünü yaşayır və getdikcə tənəzzülə uğrayırdı. Tarixçi alimlərimiz ilkin mənbələr əsasında tənəzzülün müxtəlif səbəblərini göstərirlər. İlk olaraq tarix ədəbiyyatımızda yalnız olaraq XVII-XVIII əsr üçün Səfəvilərin farslaşması məsələsinə aydınlıq gətirək. Sovet dönəmində Şah I Abbasdan (1587-1629) sonra Səfəvilərin farslaşmasını arqument olaraq gətirilmiş və bundan sonra Azərbaycan Səfəvi dövləti İran dövləti kimi adlanmağa başlamışdı. Əvvəla, Səfəvilərin hökumranlığı zamanı imperiya çərçivəsində yaşayan bütün xalqların inkişafına bərabər şərait yaradılırdı. Yalnız türk mənşəli əsilzadələri deyil, qeyri-türklər, xüsusilə türkləşmiş qulam əyanları dövlət idarəçiliyinə cəlb edilmiş, onlar ordu hissələrində, eləcə də məmur aparatında təmsil olunmuş, hətta yüksək hakimiyyət pilləsinə qədər yüksələ bilmişdilər. Bundan bir fakt kimi istifadə edən, qeyri-ciddi arqumentlərə istinad edən bir çox qərb və şərq tarixçiləri XVII əsrdən, daha doğrusu Şah I Abbasdan başlayaraq fars ünsürlərinin getdikcə Qızılbaş sarayına daha çox siraət etmələri, dövlət idarəçiliyini öz əllərinə almaları, artıq

XVIII əsrin əvvəlləri üçün dövlətin bütün sahələrində əsaslı mövqe tutmaları haqqında iddiaları yanlış mülahizələrdi və onlar imperiya idarəçiliyinin xüsusiyyətlərini nəzərə almamışlar. Dövrün araşdırmaçı alimi Z.Bayramov öz əsərində “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin farslaşması” kimi mülahizənin yanlışlığını elmi faktlarla sübuta yetirmişdir. Onlardan birini nümunə göstərək: “I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) altı nəfər ali divan vəzirindən üç nəfər türk əyanı, iki nəfər seyid, yalnız bir nəfər fars ünsürü olmuşdu” [2, 90]. Gördüyümüz kimi, divanda farslar təmsil olunmuşlar, lakin bu o demək deyil ki, dövlət farslaşmış və ya hakim sülalə öz türk mənşəyini dəyişibdir. Farslaşma siyasətinin yanlış olduğunu dövrün ilkin qaynaqları əsasında sübuta yetirən digər əsər görkəmli tarixçilər Z.Bayramlı və B.Şabiyev birgə əməyinin məhsuludur. Burada Şah Abbasın “fars dövlətinə transformasiya olunması” iddialarına tutarlı cavab verilmişdir [3, 32-35].

Azərbaycanın təbii sərvətləri, strateji-coğrafi mövqeyi daima xarici müdaxilənin əsas səbəblərindən olmuşdu. XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni cəhətdən tənəzzülə uğrayan Azərbaycan Səfəvilər dövlətində elə bir qüvvə yox idi ki, hər hansı xarici işğalın, müdaxilənin qarşısını ala bilsin. Polyak səyyahı J.T.Kruşinski qeyd edir ki, “sarayda elə bir ayıq adam yox idi ki, şahı dövlətin, ölkənin və millətin vəziyyətindən xəbərdar edərək, qəflət yuxusundan bidar etsin” [4, 17]. İngilisdilli mənbələr də Səfəvi sarayındakı bu acınacaqlı vəziyyəti təsdiqləyirlər. Britaniya təbəəsi C.Malkolm Səfəvi dövlətinin XVIII əsr tarixi haqqında yazır: “bundan narahat dövr təsəvvür etmək mümkün deyil” [14, 27]. Rusiyanın Buxaraya səfir kimi göndərdiyi F.Beneveni yazır ki, “Səfəvilərin indiki vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Dövləti hər tərəfdən məhv edirlər” [19, 40]. Gördüyümüz kimi, qeyd etdiyimiz müəlliflər ayrı-ayrı xarici dövlətlərin təmsilçisi olmalarına

baxmayaraq onların Azərbaycan Səfəvilərinin XVIII əsrin əvvəlləri üçün qeyd etdikləri fikirlər üst-üstə düşür. Yerli mənbələrimiz də bunu təsdiqləyir. Mirzə Adıgözəl bəyin bəlağətli dili ilə desək, “Tərsinə dolanan fələkin... hərəkəti nəticəsində Səfəvi padşahlarının dövlət günəşi batmağa başladı... o ətrafdakı zalımların əlilə talan edildi və yağılardan ayaqları altında paymal olundu” [9, 35].

XVIII əsrdə siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən tənəzzülə yuvarlanan Səfəvilər səltənətində hakimiyyətdə olan zəif iradəli Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) saray əyanlarının, ruhanilərinin əlində oyuncağa çevrilmiş, dövlət işlərindən tamamilə uzaqlaşmışdı. O, bütün səlahiyyətləri öz vəziri etimadüddövlə başda olmaqla saray adamlarına həvalə edərək idarəetməyə biganə yanaşırdı. “Öz təbəələrinin təbəəsinə” çevrilən Şah heç bir qəti addım atmırdı [18, 2]. Birmənalı qiymətləndirilməyən hökmdar mənbələrdə müxtəlif şəkildə təsvir edilir. P.Sayks öz əsərində “Süleyman şah ölüm yatağında ikən əgər asan və sadə hakimiyyət istəyirsinizsə, Hüseyni hakimiyyətə gətirin” - deyərək öz məsləhətçilərinə vəsiyyət etmişdi [10, 302]. Polyak səyyahı J.T.Kruşinski Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin əvvəllərini belə qiymətləndirir ki, “hakimiyyətə çatan kimi bir neçə müddət zahidlik və təqva ilə məşğul oldu, dinin qadağan etdiyi əməllərdən əl çəkdi” [4, 16]. Sultan Hüseyn barədə Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanovun “Gülüstan-i İrəm” əsərində “... həlim və mömin adamdır. Vaxtının böyük hissəsini üləmalar ilə söhbətlə keçirir”- yazılmışdır [12, 123]. P.Sayks Şah Hüseyni həm də “öz həyat yoldaşına düşkün bir şəxs” kimi səciyələndirmişdi [10, 302]. Səyyah J.T.Kruşinski şahın hakimiyyətinin ikinci dövrünü xarakterizə edərkən “Şah şəraba elə aludə oldu ki, dövlət işlərinin tənzim olunmasından tamamilə uzaqlaşaraq ... dövlət işlərinin idarə olunmasını hökumət adamlarına tapşırırdı” [4, 20]. Rusiya Böyük elçiliyinin rəhbəri A.Volinski İsfahan sarayının

işəğasının Şah haqqında dediklərinə məəttəl qalmışdı. İşəğası bildirirdi ki, “Şah həzrətləri, heç nəyə qulaq asmağı tərciyə etmir və ona da heç nə çatdırılmır” [13, 101]. Şah Sultan Hüseyn haqqında verilən bu məlumatlar əsasında onun zəif iradəli olduğu və dövlət işlərində fəal olmadığı qənaətinə gəlirik. Səfəvi xanədanının üzvü olan Şah Sultan Hüseynin bu qədər zəif olmasına səbəb kimi son Səfəvi şahzadələrinin hərəmxana divarları arasında böyüdülməsi ola bilər. Taxt-tac uğrunda şahzadələr arasında mübarizənin qarşısının alınması məqsədilə Şah I Abbasdan (1587-1629) sonra xanədan varislərindən onların kimliyi gizlədilir, onlar özləri haqqında məhdud biliyə malik olurdular. Şahzadələr taxta oturmayınca böyük bir imperiyanın varisi olduklarını, gələcəkdə hansı məsələləri həll edəcəklərini, məqsədlərinin nə olacaqlarını bilmirdilər. Bu səbəbdən xanədan varisləri olan şahzadələr taxt-taca oturub hökmdar olduqdan sonra belə öz tərbiyəçilərinin təsiri altında qalır, onların düşüncələrini həyata keçirirdilər. Müəyyən mənada hakimiyyətə gəlmələrində onların rolu şişirdilir və şahzadələr bir növ onlara borclu qalırdılar. L.Lokkart bu barədə yazırdı ki, “onlar hərəmxana divarları arasında yaşaya-yaşaya müharibə aparılması sənətini, yaxud dinc dövrdə ölkəni idarə etməyi öyrənə bilməzdilər, üstəlik də onlar, şəxsi mənafeələrini güdən xacələrin təsiri altına düşürdülər. Belə ki, vəliəhdin taxta çıxmaq vaxtı çatanda məlum olurdu ki, hökmdar vəzifəsini yerinə yetirməyə tamamilə hazır deyil, buna görə də hər şeydə xacələrə və əyanlara etibar etmək məcburiyyətində qalırdı” [5, 6-7]. Təbii ki, dövlət işlərində səriştəsiz hökmdar gününü eys-ışrət və kef məclislərində keçirəcək, nazir və digər dövlət məmurları isə bundan istifadə edərək öz şəxsi tələbatlarını ödəyəcəkdi. Tarixçi A.Bakıxanov bu barədə qeyd edir ki, “(Şah Sultan Hüseyn-Z.İ.)... gecə duaları ilə məşğul olarkən onun təbəələri karvanları qarət edirdilər” [12, 123].

XVIII əsrin əvvəlləri üçün dövlət başçılarının zəifliyi böyük bir imperiyanın tənəzzülünün əsas səbəblərindən hesab edilə də, yeganə səbəb deyildi. Polyak səyyahı J.T.Kruşinski Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tənəzzül səbəblərinə saray çəkişmələrini əlavə edir. “Hökumət işlərini idarə edən məmurlar, dövlətin keşiyində duranlar və şahın vəzirləri iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə tam ziddiyyətə girmişdilər” [4, 21]. Səyyah “Dövlət işlərində saray məmurlarının nifaqından qüsurlu heç nə yoxdur”-deyə dövlət məmurları arasındakı çəkişmələrin nəticəsini “həlli mümkün olmayan müşkülət” kimi dəyərləndirir [4, 22]. Nəinki, saray məmurları, həmçinin dövlətin xarici siyasət və diplomatiyasını təmsil edən səfirlər, elçilər də mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edirdilər. Rusiya böyük elçiliyinin üzvü, ingilis mənşəli, həkim Con Belin dediklərinə görə, onlar Şamaxıda olarkən burada səfir ilə görüşürlər. “Səfəvi sarayının Fransaya göndərilmiş səfirinin Versaldakı davranışları onun hökmdarına şərəf gətirməmişdi. İsfahan sarayı bu barədə məlumatlandırılmış, səfirə İsfahana geri qayıtmaması barədə xəbərdarlıq edilmişdi” [20, 395]. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən səfirlər öz vəzifələrindən sui-istifadə edir, onlara verilən tapşırıqları yerinə yetirmir, öz dövlətlərini və hökmdarlarını la-yiqincə təmsil etmirdilər. Bununla belə, məlumatdan gördüyümüz kimi, İsfahan sarayı səfiri ancaq paytaxta buraxılmamaqla cəzalandırırdılar. Əslində isə, səfirin dövlətin nüfuzuna xələl gətirməsi daha ciddi cəza tədbirləri ilə müşayət olunmalı idi. İkinci mənbələrə əsasən Səfəvi sarayının özündə xarici diplomatlara qarşı açıq ayrı-seçkilik nümayiş etdiyi və vəzirlərin şəxsi münasibətindən asılı olaraq əcnəbilərə qarşı davranışın müəyyən edildiyini görürük. Sarayın özündə belə xarici diplomatlara qarşı açıq ayrı-seçkilik nümayiş edilirdi. Bu barədə səfir F.Beneveni qeyd edir: “İsfahanda, xüsusilə etimadüddövlə tərəfindən rusları qəti sevmirlər və bacardıqca pislik etməyə ça-

lışırlar... Şamaxıda olarkən isə fransız konsulu maneəsiz, gecikdirilmədən paytaxta yola salındı” [19, 48]. Nəzərə alsaq ki, rus səfiri Şamaxıda “şah həzrətlərinə məktubun olmaması səbəbilə” altı aydan çox ləngidilmişdi [19, 38-47]. Nəinki, dövləti beynəlxalq aləmdə təmsil edən məmurlar, həmçinin yerlərdə olan məmurlar da özbaşınalıq edir, mərkəzi hakimiyyətin qoyduğu qayda-qanunlara əməl etmirdilər. A.Volnskinin Əhərdə üzləşdiyi qarşıdurma zamanı şəhər kələntəri üsyançılar qarşısındakı çıxışı zamanı Şah və onun ailəsini belə lənətləməkdən çəkinməmişdi [13, 76]. Əgər şəhər hakimi şahı qorxmadan məzəmmət edib, tənələyirsə, bu birbaşa şah hakimiyyətinin zəifliyinin göstəricisi və mərkəzi hakimiyyətə sayğısızlıqdır. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bir parçası olan Dağıstanda Səfəvilərin təbəəsi olan usminin ərazisindən keçmək istəyən A.Lopuxinə “biz şahdan qorxmuruq” deməsi həmin dövrdə sərhəd bölgələri hakimlərinin mərkəzə tabe olmaqdan boyun qaçırdığını göstərir [17, 31]. Buxaraya səfər edərkən Şamaxıda ləngiyən F.Beneveni Şirvan xanının özbaşınalığından bəhs edərək “yerli cari idarəçilik çox pisdir, xan öz ağılı ilə hərəkət etmir, onun təbəələri istədiklərini edirlər” [19, 37]. Mirzə Adıgözəl bəyin qeydləri həmin dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini tam aşkar edir: “(Səfəvilərin-Z.İ.) hər mülkünə bir hökmdar müstəqil olaraq yiyələndi. Hər vilayətində calal sahibi, uca mərtəbəli bir vali hökmran oldu. Onların zülm və əziyyətlərinin küləyi, cövr və inadlarının isti yeli, cənnətə bənzəyən o gülşəni əkinsiz bir çölə döndərdi” [9, 35].

Azərbaycan Səfəvilərinin XVIII əsrin əvvəlləri üçün iqtisadi tənəzzülünü şərtləndirən əsas səbəblərdən biri xəzinə gəlirlərinin kəskin azalması idi. Əslində ilk Səfəvilər dövründə C.Malkolmun qeydinə əsasən “Səfəviyyə şahları öz təbəələri içərisində güclü iyerarxiya qurmuşdular. Bunlar içərisində əyalət hakimləri həmişə öz qüdrət və zənginlikləri ilə seçiliblər. Zəif və

mövhumatçı Şah Sultan Hüseynin dövründə bu məmur aparatı hökumətdə nəinki böyük nüfuzları, eləcə də gəlirləri ilə seçildilər” [7, 50]. Bu o deməkdir ki, əyalət hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmağa məcbur idilər, lakin mərkəzdən qorxmayıb, ona tabe olmayan əyalət hakimləri yerli əhalini qarət edib, ödənc tələb edirdilər. Buna baxmayaraq, onlar mərkəzə-xəzinəyə yığılan verdlərin çox cüzi hissəsini göndərirdilər. Yerlərdən xəzinəyə daxil olması nəzərdə tutulan vergilər əyalət hakimləri tərəfindən mənimsənildirdi. Rusiya dövlət nümayəndəsi İ.Q.Gerberin Şirvanla bağlı məlumatları böyük maraq doğurur: “Şirvan hakimləri şah xəzinəsinə istədikləri qədər vergi ödəyirdilər. İranda (Səfəvilərdə-Z.İ.) xanların gəlirinin və çıxarının hesabını aparmaq adət deyildir” [17, 94]. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən bəylərbəyi və digər yerli hakimlər yığılan vergilərin cüzi hissəsini dövlət xəzinəsinə göndərir, əksəriyyətini özləri mənimsəyirdilər. Polyak səyyahı J.T.Kruşinskiyin Qəndəhar hakimi təyin olunmuş gürcü mənşəli Gorgin xan haqqında verdiyi məlumata əsasən “Gorgin xan camaatdan yığıdığı qızıl-gümüş, cəvahirat və var-dövlətin hamısını Gürcüstana yollayıb, özünə xəzinə və sərvət toplamaqla məşğuldur” [4, 31]. Digər bir faktı Rusiya diplomatı A.Volinski qeyd edir. Səfir Təbrizdə olarkən onu İsfahandan gəlmiş vəzir ziyarət edir. Vəzir “4 vilayətdən - Təbriz, Şirvan, Gəncə və İrəvandan vergiləri yığmağa” gəlmişdi [11, 44]. İsfahandan xüsusi adamın – vəzirin Azərbaycana vergiləri toplamaq üçün göndərilməsi yerli bəylərbəyilərin xəracı göndərmədiklərinə və vergi yığılmasında müəyyən çətinliklərin olmasına işarə edir. Xəzinəni doldurmaq məqsədilə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən vergilər günü-gündən artırılır, eləcə də yerli hakimlər tərəfindən özbaşına yeni növ vergilər təyin olunurdu. F.Beneveni bu barədə yazır ki, “etimadüddövləyə tabe olan nazir öz səlahiyyətlərini aşaraq əhalidən əlavə vergilər toplayır ki, bunların hara və nəyə xərcləndiyi bilinmir” [19, 40].

Fransız səyyahı J.P.Turnefort “İrəvan xanı bu vilayətdən illik iyirmi min tümən, yəni yüz mindən çox fransız lirəsi yığır ki, sərhədləri qoruyan hərbi hissələrə xərclənir” [6, 142]. Lakin, bu miqdarda verginin tam olaraq orduya xərclənməsi bir qədər şübhə doğurur. Vergilərin özbaşına artırılması Rusiya böyük elçiliyinin nümayəndəsi A.Lopuxinin qeydlərində də təsdiqlənir. “Dərbənd sultanı guya bizə qonaqlıq vermək adı ilə bütün vilayətdən min manatdan çox xərac yığmışdı. Lakin, biz heç nə görmədik. Belə axmaq hakimiyyətdən yaxşı heç nə gözləmək olmaz” [17, 9]. A.Volinski yazır ki, Şirvanın hakimləri əhalidən ildə iki və ya üç dəfə artıq vergi toplamaq yolu ilə öz ciblərini doldururdular. A.P.Volinski təkcə, Şamaxı şəhərindən bəylərbəyi Keyxosrovun iki yüz min tümən pul yığması haqqında məlumat verir. Əhalinin var-yoxdan çıxması, onların dəhşətli istismarı əlbəttə ki, narazılıqlarla izlənilir, üsyan və çıxışlara səbəb olurdu. A.Volinski yazır ki, “Səfəvi dövlətində çox az yer tapmaq olar ki, orada hökumətə qarşı üsyan baş verməmiş olsun” [1, 324]. Qiyamlar, üsyanlar, xarici qəsbkarlardan qorxan yerli tacirlər öz kapitallarını xaricdə saxlamağı üstün tuturdular. Bu isə dövriyyədə olan qızıl, gümüş və digər qiymətli metalların tacirlər tərəfindən xaricə aparılmasına və xəzinənin boş qalmasına səbəb olurdu. Hətta, bir məsələni qeyd edək ki, ölkədən qızılın kənara çıxarılmasının qarşısını almaq məqsədilə Şah I Abbasdan başlayaraq Həcc ziyarəti əvəzinə imamların qəbrinin və digər məqbərələrin ziyarəti əmri verilmişdi. Kəbəyə getmək istəyən hər hansı şəxslər isə hökmdara külli miqdarda peşkəş verməli idi. İmamların qəbrlərinin ziyarət edilməsi üçün Nəcəf şəhərində İmam Əlinin qəbrinin təmiri həyata keçirilmişdir. “Şah Təhmasib qızılla bəzədilmiş kərpicdən olan hücrələrlə, gözəl və möcüzəvi dördkünc formada qəbri düzəltdirdi” [8, 159]. Lakin, ruhanilərin laqeydliyindən və acgözlüyündən ziyarətə gələnlərin sayı azalmış, bununla vəqflərdən xəzinəyə daxil olan

gəlirin miqdarı azalmışdı. J.T.Kruşinski yazırdı ki, “Səfəvilər səltənətinin son illərində dövlətə daxil olan böyük ölkələrdə (vilayətlərdə-Z.İ.) şəxsi ehkamların icrası üçün çalışmışlar” [4, 21]. Yəni, Kəbə əvəzinə gediləcək ziyarətəgahlar dövlətin nəfinə fəaliyyət göstərmir, ruhanilər öz şəxsi tələbatlarını ödəyirdilər. C.Malkolmun verdiyi məlumat böyük maraq doğurur: “Nadir şah seçilən kimi bir sıra ruhani nümayəndələri toplayaraq böyük mənfəətin necə əldə olunduğunu soruşur” [7, 50]. Bu qeyd ruhanilərin son Səfəvi hökmdarları dövründə böyük gəlir etdiyinə birbaşa işarədir.

Rusiya səfiri A.P.Volnski əhalinin narazılığının artmasının bir səbəbini də mükəlləfiyyətlərdə görürdü. Onun gündəliyindən oxuyuruq ki, “ən qədim dövrlərdən Səfəvidə mövcud olan kəndlilərin ödədiyi ağır şərtlə mükəlləfiyyət vardır ki, buna əsasən kəndlilər buradan keçən dövlət məmurlarını və səfirləri öz evlərində saxlamalı, ərzaq və yemlə təmin etməli idilər; təyin (qonaqların saxlanması-Z.İ.) vergisi ödəməli idilər. A.P.Volnski Şamaxıdan İsfahana gedərkən əhalidən səfir və məmurlar üçün zorla “yem pulu” (“təyin”-Z.İ.) yığılmasının şahidi olmuşdu [11, 43]. Bu məlumatı fransız səyyahı J.P.Turnefort təsdiqləyərək qeyd edir ki, “Səfəvi dövləti mən gördüyüm yeganə ölkədir ki, burada əhali səfirlərin xərclərini ödəməlidir... Səfir və ya sadə elçi sərhədi keçdiyi zaman yerli vilayət hakiminə Səfəvi şahına olan məktubu göstərdikdən sonra ona “təyin” verilir, daha doğrusu əhali onu gündəlik azuqə, ət, çörək, yağ, şəkər, düyü verməli, eyni zamanda minik heyvanları olan at və dəvələrlə təmin etməli idi” [6, 142]. Biz, səfirlərin minik vasitəsi ilə təmin edilməsi məsələsini S.Qmelinin gündəlik qeydlərində izləyirik. O qeyd edir ki, “Dərbəndi tərək edərkən ona xan tərəfindən on beş at və üç araba söz verilmişdir” [15, 40]. Bu mükəlləfiyyətlərin tətbiqi iqtisadi böhran yaşayan əhalinin narazılığına səbəb olmaya bilməzdi. “Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə

kəndlilər bu səyyahlara (xarici səfirlər nəzərdə tutulur – Z.İ.) qarşı mübarizə aparır, hətta silah tətbiq edirdilər” [11, 76].

Xalq kütlələri vergi zülmünə və sosial ədalətsizliyə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırır, vergi yığan məmurları qovurdular. A.P.Volnskinin Əhərdə üzləşdiyi qarşıdurma bu məsələni bir daha təsdiqləyir. A.Volnski Əhərin dörd ağaclığında olarkən qaydalara uyğun olaraq şəhərə əvvəlcədən kvartiryer (kvartiryer-təlim, yerləşmə və paylanma yerini müəyyənləşdirmək üçün qoşundan əvvəl göndərilən zabit) göndərir. Bu zaman şəhər kələntəri camaatı karvansaraya yığaraq rus səfirliyini şəhərə buraxmayacaqlarını bildirmişdi [13, 76]. Əhali “təyin” vergisində yayınmaq üçün əcnəbi səfirləri şəhərə buraxmırdılar. Digər çıxış yolu kimi əhali bu mükəlləfiyyətdən yayınmaq üçün öz evlərini qoyub qaçır, “Şahın qonağı” getdikdən sonra geri qayıdırdılar. C.Malkolm qeyd edir ki, “şəhər və kəndlər o qədər tez-tez qarət olunurlar ki, əhali buranı könüllü tərk edir və ya hücumçular tərəfindən qovulurdular” [7, 183]. Bu məlumatdan belə görünür ki, əhalinin yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb həm də qarət və hücumlar idi. Əhali iqtisadi cəhətdən tənəzzül yaşayırdı və ağır vergiləri ödəyə bilmədikləri üçün onlardan yayınırdılar. Eyni zamanda, vergi verən əhalinin sayı da azaldığından xəzinənin mədaxili azalmışdı. Müharibələr, daxili çəkişmələr zamanı ölənlərlə yanaşı, əhalinin öz yurdlarını könüllü və ya məcburi olaraq tərk etməsi, vergi verənlərin, rəiyyətin sayının azalmasına gətirib çıxartmışdı. Bunun qarşısını almaq və dövlətin gəlirini artırmaq, xəzinəni doldurmaq məqsədilə 1699-1702-ci illərdə əhalinin, mal-qaranın və mülkiyyətin siyahıya alınması aparıldı. 15 yaşından yuxarı hər kəs siyahıya alınır. Ağır vergilərdən yayınmaq məqsədilə siyahıya düşməmək üçün əhali kütləvi şəkildə qaçıb gizləndirilirdi. Bunun qarşısını almaq məqsədilə Şah tərəfindən verilmiş fərmana əsasən “hər kəs gizlənəni tapsa və şaha bildirsə, gizlənənin başı şaha, əmlakı isə onu tapan

adama veriləcəkdir” [16, 11]. Dövlətdə narazılıqlar artırdı, hərbi sərkərdələrə və ordu hissələrinə maaşlar vaxtında verilmədiyindən bəzi hallarda hərbiçi və döyüşçülər özbaşına yerli əhalidən ödənc yığdılar. Vergilərin günü-gündən artması ilk olaraq əhalinin var-yoxdan çıxmasına, ayrı-ayrı məmurların isə varlanmasına səbəb olurdu.

Beləliklə, ilkin mənbələr əsasında XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın mərkəzi olduğu Səfəvilər dövlətinin tənəzzülünü, Azərbaycanın siyasi durğunluq yaşadığını görürük. XVIII əsrin əvvəlləri üçün dövlət başçılarının zəifliyi böyük bir imperiyanın tənəzzülünün əsas səbəblərindən hesab edilsə də, yeganə səbəb deyildi. Azərbaycan Səfəvilərinin XVIII əsrin əvvəlləri üçün iqtisadi tənəzzülünü şərtləndirən əsas səbəblərdən biri xəzinə gəlirlərinin kəskin azalması, vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılması əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən idi. Xalq kütlələri vergi zülmünə və sosial ədalətsizliyə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırır, vergi yığan məmurları qovurdular.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
2. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: «Avropa», 2015. 348 səh.
3. Bayramlı Z.H., Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı, «Avropa», 2016, 344 səh.
4. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edən Ş.Fərzəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1993, 105 s.
5. Lokkart L. Nadir Şah. Ruscadan tərcümə edən Nəriman Əbdülrəhmanlı. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013, 552 s.
6. M. Pitton de Tournefort. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roi Contenant. L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Mes de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des Frontières de Perse & de l'Asie Mineure. T.II, Amsterdam, Aux dépens de la Compagnie, 1717, pp. 208

7. Malcolm J. The history of Persia from the most early period the present time. In two volume. Vol. II. London, John Murray, Albemarle-Street, 1829, pp.589
8. Otter J. Voyage en Turquie et en Perse. Avec un Relation des expeditions de Tahmas Kouli-Khan. T.I. Paris, 1748, p.415
9. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 səh.
10. Sykes P.M. A History of Persia. In two volums. Vol.II. London, St. Martin's street, 1921, pp. 568
11. Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П. Вольнского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: «Элм», 1979, 120 с.
12. Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика АН АзССР З.М.Буниятова. Баку: Издательство «Элм», 1991, 304 с.
13. Бушев П.П. Посольства Артемия Вольнского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам). Москва, Наука, 1978, 288 с.
14. Гезалова Н.Р. Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведений англоязычных источников и историографии). Баку-Москва, ИРИСГРУП, 2010, 244 с.
15. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, ч.III. СПб., Изданием Императорской Академии Наук, 1785, 737 с.
16. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Баку: "Элм", 1989, 48 с.
17. История, география и этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. с.367
18. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, Изд-во Военно-историческим отд., 1889, 303 с.
19. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718 - 1725 годах. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986, 158 с.
20. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э.М.Шахмалиева. т. I, Составиль З.И.Ямпольский. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1961, 425 с.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT
RƏMZLƏRİNİN YARANMASI VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ
İDEOLOGİYASINDA TARİXİ YERİ**

Əliyev Anar Əliheybət oğlu

AMEA-nın A.A Bakıxanov adına

Tarix İnstitutu, dissertantı

mektub_2013@mail.ru

Elmi rəhbər: dos. Qasıмова Sevinc

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinin yaranması tarixindən, rəmzlərin azərbaycançılıq ideologiyasında tarixi rolundan, onların məna və funksiyalarından ideoloji əsaslarından bəhs edilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan hakimiyyətinə yenidən qayıdışı ilə bu dəyərlərin mühafizəsi daha da gücləndi, Azərbaycan dövlətçilik irsinin araşdırılması və təbliği azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi öyrənilməyə başlandı. Bu gün azərbaycançılıq ideologiyası deyəndə Azərbaycan mədəniyyəti, tarixi, mənəvi irsi bütövlükdə götürülür və bu kompleks yanaşmanın içində xalqın milli kimliyi və bu kimliyi bəlli edən dövlətçilik institutu və atributları da bərabər öyrənilir. Dövlət rəmzləri dövlətçilik əlaməti olmaqla, ölkənin tarixi keçmişlərindən xəbər verən və gələcəyə istiqamətlənən özünəməxsusluğu əks etdirir. Müasir dövrdə Azərbaycançılıq ideologiyası deyəndə dövlət rəmzlərimizin yaranma zərurəti, tarixi və öyrənilməsi başlıca hədəflərdən biri kimi mühüm yer tutduğundan mövzu çox aktualdır.

***Açar sözlər:** Dövlət rəmzləri, bayraq, gerb, himn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*

The formation of state symbols of the Republic of Azerbaijan and its historical place in the ideology of Azerbaijanism

The article considers the history of their significance and functions. With the return of the national leader Heydar Aliyev to the Azerbaijani government, the protection of these values became even stronger, the study and propaganda of the Azerbaijani statehood began to be regarded as an integral part of the idea of Azerbaijanism. Today the culture, history and spiritual heritage of Azerbaijan are taken as a whole, and in this complex approach the national identity of people and institutions and attributes of statehood that identify this identity is being studied. State symbols are a sign

of statehood, reflecting the originality of the country's historical past and orientation to the future. The issue is very important, since the statehood of our state symbols, history and study is important as one of the main goals when it comes to the modern ideology of Azerbaijan

Key words: *State attributes, flag, blazon, hymn, Azerbaijan Democratic Republic*

Giriş. 1991-ci ildə müstəqilliyimizin bərpası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hüquqi varisi elan edilməyimizlə, əslində, azərbaycançılıq ideyasının sütunlarını bir daha möhkəmləndirmiş olduq. Azərbaycan öz dəyərlərinə, milli prinsiplərinə, bayrağına, gerbinə, himninə, tarixinə sahib çıxırdı. Sovet tarixşünaslığında saxtalaşdırılan Azərbaycan tarixinə yenidən baxılaraq, tariximizin şərəfli səhifələrini yaradan şəxsiyyətlərimizi yenidən öyrənməyə, bir növ kəşf etməyə başladıq. Millidini dəyərlərimizə qayıtdıq. Sovet dövründə qadağan edilən milli-mənəvi ehtiyaclarımız yenidən öz müstəqilliyini qazandı. Böyük siyasi lider Heydər Əliyevin Azərbaycan hakimiyyətinə yenidən qayıdışı ilə bu dəyərlərin mühafizəsi daha da gücləndirilərək, Azərbaycan dövlətçilik irsinin araşdırılması və təbliği azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi öyrənilməyə başlandı. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyətinin mənfurcasına devrilməsindən sonra faktiki olaraq SSRİ-nin tərkibinə daxil edilən və müstəqilli əlindən alınan, sözdə müttəfiq respublika hüququmuz, əslində, bizim əlimizdən alınan istiqlalımızın vəsiqəsi idi. Azərbaycan dövləti müstəqilliyini bərpa etməsi və möhkəmləndirməsi ilə bir növ həm də azərbaycançılıq ideologiyasının təməl prinsiplərini təbliğ etmək üçün mühüm tarixi fürsət əldə etmiş oldu. Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği və dərinədən öyrənilməsi üzrə mühüm nəzəri kitablar ortaya qoyulsa da, bu sahə hələ də tarix və müasirlik prizmasından paralel şəkildə kompleks araşdırılmağa və yayılmağa ehtiyac duyur. Bu gün azərbay-

cançılıq ideologiyası deyəndə Azərbaycan mədəniyyəti, tarixi, mənəvi irsi bütövlükdə götürülür və bu kompleks yanaşmanın içində, heç şübhəsiz ki, xalqın milli kimliyi və bu kimliyi bəlli edən dövlətçilik institutu və atributları da bərabər öyrənilir. Azərbaycançılıq ideologiyası deyəndə dövlət rəmzlərimizin yararlanma zərurəti, tarixi və öyrənilməsi başlıca hədəflərdən biri kimi mühüm yer tutur.

Dövlət rəmzləri dövlətçilik əlaməti olmaqla, ölkənin tarixi keçmişindən xəbər verən və gələcəyə istiqamətlənən özünəməxsusluğu əks etdirir. Dövlət yaradan xalq ilk növbədə onun atributlarını təsis edir ki, fərqli, həm də xüsusi siması olsun. Milli rəmzlər elə aktual mövzudur ki, hətta dövlət yaratmamış, lakin buna can atan xalqların, mübarizəni sivil yolla, yaxud separatçı üsullarla apararaq qruplaşmanın belə öz atributları mövcuddur. Çünki atribut istər xalqın, istərsə də təsis edilən hər hansısa qurumun mübarizə simvoludur. Azərbaycan Respublikasının bayraq, gerb və himndən ibarət dövlət rəmzləri mövcuddur. Konstitusiyamızda bu barədə deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri - Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli, üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-di" (5.23-cü maddə).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı. Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik rəmzlərinin birincisi Dövlət bayrağıdır. Milli bayraq – siyasi ideoloji, mənəvi baxımdan bir millətin və onu təşkil edən dövlətin mövcudluğunu təsdiqləyən rəmzdür. "Bayraq" sözü ümumtürk mənşəlidir və tarixi çox qədimdir. Böyük türk dilçisi, dahi filoloq alim Mahmud Kaşğarının

"Divanü lüğati-t-türk" əsərində "bayraq-batraq" kəlmələrinə yer verilmişdir. "Bayraq" sözü müstəqillik işarəsidir. Müasir anlamda bayraq, dövlətimizin, millətimizin müstəqillik, suverenlik, milli azadlıq və istiqlal rəmzi, simvolu funksiyasında işlənməkdədir. Dövlət bayrağı, milli bayraq müqəddəs anlam daşıyır. Millətin qeyrəti və namusu, şərəfi və ləyaqəti bayraqda ifadə olunmuşdur. Bayraq, eyni zamanda milli azadlığın, istiqlal ideyalarının, bəşər sivilizasiyasında istər xalqın, istərsə də dövlətin yerinin və rolunun təəcəssümüdür. Dövlətimizin əsas qanununa uyğun şəkildə hazırlanan bayrağımız üçrəngli, ay-ulduzlu hissələrdən ibarətdir. Hər simvolun özünəməxsus tarixi-siyasi, mədəni amillərlə bağlı olan məna və funksiyası vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bayraq, onun mənşəyi, tarixi, müasir vəziyyəti, əks olunan rəmzlərin məna və istifadə təyinatları, bayrağın qaldırılma və endirilmə mexanizmi və s. barədə veksilologiya elmi məşğul olur. Müasir veksilologiya elminin son məlumatlarına görə, hazırda dünyada mövcud olan dövlət bayraqları içərisində qırmızı rəngli bayraqlar birinci yerdə olub, ümumən mövcud bayraqların üçdə iki hissəsini təşkil edir. Onun ardınca ağ, mavi, qara və yaşıl rəngli bayraqlar gəlir. Bayraqlar rənglərin sayına görə də müxtəlif növlərə ayrılır ki, onlar içərisində üçrəngli bayraqlar üstünlük təşkil edir. Bu cür bayraqlara triqolor ("üçrəngli" bayraq) deyilir [3, s.38].

1918-ci ildə görkəmli siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyiylə Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Təbii ki, bu zaman milli atributların təsis edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü ölkənin baş ideologiyası olan "Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq" siyasi xəttinə uyğun bir bayraq hazırlandı və həmin bayraq bu gün də Azərbaycanın müstəqilliyini özündə əks etdirir. O zaman cəhəlat içində boğulmaq üzrə olan xalqımızın təəssübkeş ziyalıları, mənəvi, milli və müasir dəyərləri özündə

ehtiva etdirən bir mübarizə xətti götürdülər ki, bu da sonunda ölkənin müstəqil dövlət olaraq elan edilməsinə gətirib çıxardı. Böyük maarifçi-ideoloqumuz Əli bəy Hüseynzadənin yaratdığı "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" düsturu ziyalılarımız tərəfindən dəstəkləndi və sonralar Türkiyənin böyük dühası Ziya Göyalp bunu daha da inkişaf etdirib konsepsiya halına saldı. AXC yaranandan sonra da bu ideyalara sadıq qalaraq öz milli atributlarını bu düsturun üzərində qurdu. Hələ AXC-nin ilk parlamentinin açılışını edən Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə. Rəsulzadə üçrəngli milli bayrağımızı göstərərək, onun əbədiyyətinə sonsuz inamını belə ifadə etmişdi: "Müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayı-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, İslam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidari-əhrarənəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha etməyəcəkdir..." [14, s.34]. Beləliklə, bayrağımızın mavi rəngini mənalandıran "türkçülük" milli kimliyimizi dərk etmək, ənənələri dirçəltmək, soykökünə bağlılıq, dilimizin, tariximizin qorunması, milli inkişaf, milli istiqlal, milli mücadilə deməkdir.

Bayrağımızın mavi rəngi Azərbaycan xalqını türkçülük ətrafında birləşdirir və bizi bir xalq olaraq özümüzü dərindən dərk etmək üçün istiqamətləndirir. SSRİ dövründə Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti bir növ hibrit olaraq götürülür və bir sıra konspiroloq tarixçilər tərəfindən türk əhalisinin tarixi məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırılır və Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən gənc ölkəsi olaraq dəyərləndirilirdi. Lakin, əsl həqiqətlər isə bu idi ki, bu xalqın tarixiliyi qədər, bu torpağın da Azərbaycan olaraq mövcudluğu şübhə doğurmur və Qafqazda heç bir xalq və ölkə nə Azərbaycandan, nə də azərbaycanlılardan, bu torpağın əski sakinləri olan türklərdən qədim deyil. Azərbaycan tarixçiliyinin mötəbər nümunələrindən sayılan "Azərbaycan tarixi" əsərində [2, s. 209–235] bu barədə təqdim olunan fikir belədir:

Azərbaycan xalqı Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapıb. Xalqımızın yarandığı ərazi şimaldan Dərbənddən tutmuş cənubda Zəncan-Qəzvin bölgəsindək (daxil olmaqla), şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə İrəvan, Tiflis və Urmiya gölünün qərb sahillərini əhatə edir. Tarixi baxımdan Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III – VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdi. Professor Nizaməddin Şəmsizadə haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycançılığın təkamülü təkcə nəzəri şəkildə deyil, həm də dövlətçilik xətti üzrə baş verir. O, konseptual bir nəzəriyyə kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin mənşəyi, mərhələləri və tipləri vasitəsi ilə təsbit olunur. Azərbaycançılıq azərbaycanşünaslığın, Azərbaycan dövlətçiliyi isə azərbaycançılığın tərkib hissəsidir. Dövlət insan və cəmiyyət arasında münasibətin ifadə formasıdır. Cəmiyyət ümumi maraq əsasında birləşmiş insanların toplumdur, fəqət cəmiyyətdə ümumi maraqla fərdi maraq arasında ziddiyyət labüddür. Cəmiyyətin taleyi bu iki marağın harmoniyasından asılıdır. Bu mənada dövlət cəmiyyətdə daxili qayda yaradan və xarici təhlükəsizliyi təmin edən ali siyasi hakimiyyət orqanıdır. Məsələn, qədim türk eli sülh üzərində qurulmuş hərbi demokratiya idi. Türk xalqları içərisində dövlətçilik ənənələri ən qədim olan məhz Azərbaycan xalqıdır [15].

Milli bayrağımıza məxsus ideoloji düsturda yer alan və qırmızı rəngi mənalandıran müasirləşmək dedikdə isə xalqımızın bundan sonra keçəcəyi inkişaf, tərəqqi yolu nəzərdə tutulur. XIX əsrin sonları, XX əsin əvvəllərində Avropa dünyanın elmi-texniki nailiyyətlər baxımından son modern qütbü sayıldığından, milli düşüncəli uzaqgörən ziyalılarımız mənəviyyatca avropasayağı yox, elmi inkişaf, qabaqcıl düşüncə baxımından avropasayağı olmağı tövsiyə edir və bu prinsipi müasirlik kimi qiymətləndirirdilər. Nəticə etibarilə bayrağımızda qırmızı rəng müasirliyi özündə əks etdirir və bu ölkəmizin gələcək inkişaf

yolunu göstərməkdədir. Necə ki, "Füyuzat"da Əli bəy Hüseynzadə məqalələrinin birində yazırdı: "Bizə fədai lazımdır! Türk hissiyathı, islam etiqadlı, Avropa (müasir) qiyafəli fədai! [9, s.479]. Sonralar bu fikir füyuzatçı mətbuat orqanları tərəfindən təkmilləşdirildi və "Tazə həyat", "İrşad", "Yeni füyuzat", "Həqiqət", "Tərəqqi", "İqbal", "Sədayi-həqq", "Şəlalə", "Açıq söz", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Dirilik", "Azərbaycan", "Övraqi-nəfisə" mətbuat orqanları tərəfindən "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" – azərbaycançılıq şəklində formulə edilərək təbliğ olundu.

İslamlaşmaq deyəndə isə ilk növbədə xalqımızın uzun əsrlərdir ki, mənəvi aləmini zənginləşdirən, əxlaq dəyərlərini, mərdliyi, cəsarəti, düşməyə və nəfsə qarşı cihadı, xeyirxahlığı və Uca Yaradana olan sonsuz inamını təcəssüm etdirən məfhumdan söhbət gedir ki, bu da öz növbəsində milli bayrağımızda yaşıl rənglə ifadə olunur. Çünki yaşıl, həqiqətən, müsəlman xalqların bayraqlarında da İslam rəmzi kimi qeyd olunmaqla yanaşı həm də tarixi Hz. Məhəmməd peyğəmbərin dövrünə qədər gedib çıxır. İslamın əksər bayraqları yaşıl rəngli olmuşdur. İslamçılıq ideyaları azərbaycanlıların milli mənlik şüurunun, milli istiqlal uğrunda yadellilərə qarşı mübarizəsinin, ümmətçilik maraqlarının başlıca qayəsini təşkil edir və İslam dünyası ilə sıx əlaqələrin yaranmasına və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. İslamçılıq ideyalarının milli vəhdətdə böyük rol oynamasını Şərqi əslən azərbaycanlı böyük filosofu Şeyx Cəmaləddin Əfqani də özünün "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" adlı əsərində təsdiq etmişdir. O, islamçılıq ideyalarının milli ideyalarla dərinə bağlılığını və milli inkişafa hər zaman təkən verən qüvvə olduğunu bildirmişdir. Filosof əsərində konkret olaraq türk, fars, ərəb və başqa milli kimliklərdən danışmır. O, bütün İslam ümmətindən bəhs edir və bu ümməti birliyə çağırır. Millətlərin məhv olmaması və tərəqqisi üçün dil faktorunun vacibliyini önə çəkir. Dil birliyini yaradıcı amil hesab edən

Əfqani qeyd edir ki, ictimai qüsurları birgə dəf etmək, milli çətinlikləri birgə aradan qaldırmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yollarını arayıb tapmaq və yekdil həmrəylik hissi yaratmaq üçün dilin mükəmməl öyrənilməsi, qorunması vacibdir [13]. Onu da qeyd edək ki, C. Əfqaninin bu əsəri İslam xalqlarının, xüsusilə türklərin milli oyanışında mühüm rol oynamışdır. M.Ə. Rəsulzadə bu əsəri Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli məfkurəsinin müəyyənləşməsində əsas ideyalar çağdaş ruhlu İslamçılıq və Türkçülük olmuşdur. H. Baykaranın təbirincə desək, bütövlükdə həmin dövrdə mübahisələr “avropalaşmaq, türkləşmək və islamlaşmaq” ətrafında getmiş və onun əsasında Azərbaycan türklərinin milli azadlıq hərəkatı dayanmışdır [8, s.276]. Faiq Ələkbərov yazır ki, bu xəttin daşıyıcıları Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlimərdan bəy Topçubaşov bir tərəfdən dini-əxlaqi keyfiyyətləri, milli mənsubiyyəti sinfi mübarizə adı altında inkar edən marksist-leninçi və qərbpərəst ifrat tərəqqiçilərə, digər tərəfdən isə hər cürə yeniləşmənin əleyhinə olan mühafizəkarlara qarşı idilər. Milli ideoloqlar cəmiyyətin həyatında milli-dini-əxlaqi keyfiyyətlərin qorunub saxlanması ilə yanaşı, müsəlman-türk cəmiyyətinin yeniləşməsinin zəruriliyindən də bəhs edirdilər. Türkçülüyn ideoloqu Ziya Göyalt yazırdı: “ Bu üç şəxs orada o zamana qədər hakim olan sünnilik və şiəlik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq türklük və islamlıq fikirləri ətrafında bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar” [8, s.28].

Azərbaycan Respublikasının milli bayrağında böyük mənə daşıyan nişanlardan biri də qırmızı zolağın hər iki üzündə təsvir olunan ağ rəngli aypara və ağ rəngli səkkizguşəli ulduzdur. Milli bayrağımızdakı aypara və səkkizguşəli ulduzun mənə və funksiyası barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri səkkizguşəli ulduzun Azərbaycandakı millətlərin sayını ifadə etdiyini bildi-

riklər. Bu tamamilə məntiqsiz bir fikirdir. Çünki Azərbaycandakı etnosların sayı səkkizdən daha çoxdur. Bu simvolun Osmanlı imperiyasının bayrağından götürüldüyünü deyənlər də var. Tarixi baxımdan isə üç min ildən çoxdur ki, bu rəmz qədim türk-şərq xalqlarının dövlətçilik atributlarında yer almışdır. Bəzi Qərb tədqiqatçıları ayparanı İslamın simvolu kimi qələmə verirlər və belə hesab edirlər ki, aypara orta əsrlərdə Qərbin Şərqə Səlib yürüşləri zamanı İslam birliyinin təcəssümü olmuşdur. Türkiyəli tarixçi Fevzi Kurtoğlu isə qeyd edir ki, hilal (aypara) 5000 il bundan əvvəl Orta Asiyadan Ön Asiyaya köç etmiş şumerlilər, eləcə də qədim türklər tərəfindən istifadə edilmişdir. Ayparanın türk heraldikasında istifadə olunması nə Sultan Osman Qazinin məşhur röyasından, nə də Sultan Mehmet Fatehin İstanbulu fəthindən başlamışdır. Bunun köklərini uzaq keçmişdə axtarmaq lazımdır. Hilal türk millətinin tarixi qədr qədimdir [12]. Səkkizguşəli ulduzun mənası əslində günəş kimi yozulmalıdır. Çünki əski türklərdə günəş səkkizguşə şəklində təsvir olunur və ona ehtiram göstərilirdi. Bildiyimiz kimi, Maniçilik dini qəbul etdikdən sonra Ay kultuna da üstünlük verən bir sıra türk xalqları aya ilahi qüvvə kimi müraciət edirdilər. Bir sözlə bayrağımızdakı aypara və səkkizguşəli ulduzun məna etibarilə qədim türk-şərq xalqlarının inanc sistemi ilə bağlılığı vardır.

Beləliklə, 1990-cı il noyabrın 29-da Azərbaycanda müstəqilliyin bərpası uğrunda xalq hərəkatının gücləndiyi bir dövrdə “Azərbaycan SSR-in adının və Dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında” fərman verilmişdir. Həmin fərman 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbəti çağırışının ilk sessiyasında təsdiq olunmuşdur. Fərmana müvafiq olaraq “Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında Əsasnamə” də tərtib və təsdiq olundu. Bayrağın ölçüləri dəqiqləşdirildi, ucaldılması nəzərdə tutulan yerlər müəyyən edildi [1].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi müstəqilliyimizin, istiqlalımızın əsas simaları və rəmzlərindəndir. Avropa mənşəli "gerb" sözü "vərəsəlik" mənasına gəlməklə istənilən dövlətin, şəhərin, qo-humluq birliyi və ya nəslin fərqləndirici nişanı olub, əksər hal-larda bayraqda, möhürdə, pul vahidlərində, istiqraz vərəqələrində və s. öz əksini tapır. Gerbin mənşəyi, ondakı simvolların mənə və funksiyası, xüsusiyyətləri, quruluşu və s. məsələlərlə heraldika sənəti məşğul olur. Milli gerb hər xalqın, dövlətin, şəhərin milli və dini, mifik görüşlərini, eyni zamanda tarixi siyasi-ideoloji və mədəni baxışlarını əks etdirir. Bu baxımdan dövlət gerbimiz həm simvolların zəngin ahəngdarlığına, həm də dövlətçiliyimi-zin, xalqımızın tarixi və mədəniyyətini hərtərəfli əks etdirməsilə digər ölkələrin gerblərindən fərqlənir. Azərbaycan Respubli-kasının Dövlət gerbinin layihəsi 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə hazır-lanmışdır. "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu ilin martın 23-dəki sayında AXC Nazirlər Şurasının Dövlət gerbinin təsvirinin ha-zırlanması barədə qərarı dərc olunmuşdur. Lakin müsabiqə uğur-la nəticələnmədiyindən Nazirlər Şurası 1920-ci il yanvarın 30-da "Azərbaycan Respublikasının gerbi və möhürünün, milli himnin və hərbi ordenlərin layihələrinin hazırlanması haqqında" yeni-dən qərar qəbul etdi və bu işi Xalq Maarifi nazirliyinə tapşırırdı. Nazirlik 1920-ci ilin fevralın 19-da "Azərbaycan" qəzetində gerb və himnin hazırlanması barədə müsabiqə elan etdi. Milli istiqlalın ikinci ildönümünə qədər bu müsabiqədə qalib elan olun-malı idi. Təəssüf ki, mənfur sovet işğalı taleyüklü bu məsələləri sonadək həll etməyə imkan vermədi.

Onu da qeyd edək ki, müsabiqə Azərbaycan Xalq Cümhu-riyyətinin rəmzlərinin, orden və medallarının, poçt markalarının ilk nümunələrinin meydana çıxmasına təkan vermişdir. Həmin rəmzlərin bədii həllində zamanın nəfəsi, əsrin əvvəllərində yaşa-

yıb yaratmış “Molla Nəsrəddin”çi rəssamlardan Ə.Əzimzadənin, O.Şmerlinqin, İ.Rotterin, R.Telinqarterin (Benó) yaradıcılığına xas olan üslub xüsusiyyətləri gözə çarpır. Lakin gerbin layihəsi o zaman Bakıda yaşayan gürcü rəssamı knyaz Şerşavidzeyə sifariş verilmiş və onun hazırladığı layihə bizə gəlib çatmışdır.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının yeni milli gerbinin yaradılması üçün müsabiqə elan olunmuşdur. Bu məqsədlə xüsusi komissiya tərəfindən müəyyən konsepsiya hazırlanmış, müsabiqəyə yüzlərlə eskiz təqdim edilmişdi. Təqdim olunan eskizlər Milli Məclisin üzvlərini qane etməmiş və məhz bu səbəbdən də vaxtilə mövcud olmuş gerb layihəsini bərpa etmək münasib hesab edilmişdir. Qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının gerbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün 1920-ci ildə yaradılmış gerbi layihəsinin təkrarıdır. Onun kompozisiyası ilk orijinalda olduğu kimi saxlanılmış, yalnız bəzi detallar – alovun – «Allah» sözünün, palıd yarpaqları və sünbüllərin təsviri rəssam R.Məmmədov tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 19 yanvar tarixli Konstitusiyaya qanunu ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbinin rəngli və ağ-qara təsviri təsdiq edildi. 1993-cü il fevralın 23-də isə Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbi haqqında əsasnamə təsdiq edildi [11, s.32].

Dövlət gerbindəki qalxan azərbaycanlıların şərq xalqlarından, eyni zamanda Şərq dövləti olması ilə yanaşı, hər cür təcavüzə mətinliklə sinə gərən, əzəmətli, dözümlü mənalarını verir. Qalxanın üzərindəki üç rəng milli ideoloji düsturumuz olan türkcülüyü, müasirliyi və İslamı tərənnüm edir. Səkkizguşəli ulduz əbədiyyət rəmzi olan Günəşi, alov - Odlar yurdunu, palıd budaqları - milli hərbi dəyanətimizi və qüdrətimizi, sünbül - Vətənimizin bolluğunu, bərəkətliliyini, çörəyə olan doğma münasibətini, günəşin ağ rəngdə olması isə xalqımızın və dövlətimizin sülhsevərliyini, sabitliyin tərəfdarı olduğunu göstərir. Bir sözlə

milli gerbimizdə əks olunan işarə və ifadələr Azərbaycan dövlətçiliyi ilə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərə xidmət edir və dünya heraldika qanunauyğunluqlarına cavab verir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni. Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətlərindən biri də onun Dövlət Himnidir. Milli himn əsas dövlətçilik atributlarımızdan olmaqla yanaşı, milli birliyimizin sözlə və musiqilə ifadə olunan müqəddəs şah əsərimizdir. Himnimiz, milli dövlət bayramlarında, tarixi günlərdə, rəsmi mərasimlərdə, yerli və beynəlxalq tədbirlərdə, təhsil müəssisələrində mövcud qanunvericilikdə göstərilən şəkildə hər zaman ayaq üstə, böyük coşqu və ehtiramla oxunur. Bu da milli himnə olan sevgi və sayqımızı, vətənimizə son dərəcə bağlı olduğumuzu nümayiş etdirir. Artıq Azərbaycan türkcəsində də qərar tutmuş "himm" sözü qədim yunan (humnos) mənşəlidir. Qədim Yunanıstanda himndən yunan Allahlarının və qəhrəmanlarının şərəfinə istifadə edilirdi. Çağdaş dövrümüzdə isə himn dövlətin və xalqın milli müstəqilliyinə həsr edilən şanlı musiqi kimi qiymətləndirilir. Musiqisini dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin bəstələdiyi, sözlərini isə böyük şairimiz Əhməd Cavadın yazdığı milli himnimiz bu gün də AXC-nin varisi olan müstəqil respublikamızın Dövlət Himni kimi böyük coşqu ilə oxunur. Amma tarixdə Üzeyir bəyin böyük dahiliklə yaratdığı bu əsərin adını çəkmək 70 il yasaq olundu. 1989-cu ilin 14 iyul tarixində "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində çap olunmuş "Üzeyir Hacıbəyovun iki marşı" adlı yazı dərc edildi. Aydın oldu ki, Üzeyir bəyin iki marşı "Azərbaycan milli marşı" və "Azərbaycan marşı" adı altında ilk dəfə görkəmli türk musiqişünası Etem Üngör tərəfindən özünün "Türk marşları" kitabında (Ankara, 1966) çap olunmuşdur. Etem Ungörün "Türk marşları" əsərində verdiyi məlumata görə, hər iki musiqi Cümhuriyyət dövründə hərbi məktəblərdə əsgər marşı kimi öyrədilmiş. Bunlardan biri "Azərbaycan milli marşı" adlanır. Həmin əsər 1919-cu

ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan etdiyi müsabiqədə birinci mükafata layiq görülmüşdür. Marşın musiqisi Üzeyir bəy Hacıbəyova məxsusdur ki, bunu təsdiqləyən sənəd, yəni müəllifin əlyazması onun adını daşıyan ev-muzeyində saxlanılır. İkinci marş - "Azərbaycan marşı" haqqında türk nəşiri belə bir məlumat vermişdir: "Azərbaycan istiqlal qeyb etməzdən öncəki illərdə (yəni 28 aprel 1920-ci ilə qədərki illər nəzərdə tutulur) bu marş hər səhər hərbi okullarda (məktəblərdə, hissələrdə) dərs başlanmazdan əvvəl oxunardı" [16, s.21].

Beləliklə, müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında" 27.05.1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, mətni Əhməd Cavadın olan "Azərbaycan marşı"nı təsdiq etdi. Hazırda böyük coşqu ilə rəsmi və ya qeyri-rəsmi tədbirlərdə oxunan himnimiz qəhrəmanlığa, rəşadətə, mübarizəyə səsləyən musiqilə bəslənmişdir. Azərbaycanın dünya şöhrətli siyasətçisi Heydər Əliyevin dövlət rəmzləri, xüsusilə himnimiz barədə fikirləri olduqca maraqlıdır: " Böyük Üzeyir Hacıbəyov 1919-cu ildə, bu gün hər dəfə sevinclə dinlədiyimiz "İstiqlal marşını" – müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnini yaratmışdır. Üzeyir Hacıbəyov o vaxt dərk edirdi, anlayırdı ki, bu xalqa lazımdır. Bu gün bu fürsətdən istifadə edərək demək istəyirəm ki, o dövrün çətinliklərinə, Üzeyir Hacıbəyovun da nisbətən gənc olmasına baxmayaraq, o, çox gözəl, əzəmətli dövlət himni yaratmışdır...Mən bu gün bildirmək istəyirəm ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Xalq Cümhuriyyətinin bugünkü nəsilərə qoyub getdiyi ən dəyərli miraslardan biri Azərbaycanın bu gün qəbul etdiyi qanunla istifadə etdiyimiz Dövlət Himnidir və bir də Azərbaycanın dövlət bayrağıdır..." [4].

Ən maraqlı məqam isə bundan ibarətdir ki, bu gün dövlətimizin öz rəmzlərinə ən yüksək münasibətini görürük və bu münasibət ölkə başçısı İlham Əliyevin sərəncamlarında öz əksini

tapır. 2009-cu ilin noyabr ayında Dövlət Bayrağı Günü ilə əlaqədar Əmək Məcəlləsinin 105-ci maddəsinə əlavə edilmişdir. Əlavəyə əsasən, 9 noyabr Azərbaycanda Dövlət Bayrağı Günü elan olunur və bu bayram ölkədə qeyri-iş günü olan bayramların siyahısına daxil edilir [10]. Bundan əlavə, hələ 2003-cü ildə Bakıda Dövlət Bayrağı Meydanının yaradılması barədə sərəncam icra edilir Dövlət Bayrağı Meydanının təməli 2007-ci ilin dekabrın 30-da Bakının Bayıl qəsəbəsində atılır. 2009-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Bakı şəhərində yerləşən Dövlət Bayrağı meydanında tikinti-quraşdırma və abadlaşdırma işlərinin sürətləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər" haqqında əlavə sərəncam imzalayır. Böyük əraziyə malik olan Dövlət Bayrağı Meydanında dalğalanan milli rəmzimizin dayağının hündürlüyü 162 metrdir. Uzunluğu 70 metr olan Azərbaycan bayrağı şəhərin demək olar ki bütün nöqtələrindən və dənizdən əzəmətli şəkildə görünür. Təsadüfi deyildir ki, Ginnes dünya rekordları təşkilatı 2010-cu il mayın 29-da Azərbaycan dövlət bayrağı dirəyinin dünyada ən hündür bayraq dirəyi olduğunu təsdiq edib [7, s.75].

İstər Bayraq gününün təsis olunması, istərsə də Dövlət Bayrağı Meydanının yaradılması Azərbaycanda milli kimliyin qarantı hesab edilən azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğ olunması və cəmiyyətimizdə hər zaman böyük ruh yüksəkliyi yaratması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında Əsasnamə" "Xalq qəzeti", 1991, 8 fevral.
2. "Azərbaycan tarixi"(Z. Bünyadov, Y. Yusifov). Bakı, "Azərnaşr", 1994, 680 səh.
3. AXC (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998,1 cild, 336 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Azərbaycan qəzeti, 1998, 28 may.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Mütərcim, 2010, 23-cü maddə.
6. Baykara Hüseyin. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, "Azər-nəşr", 1992, 276 səh.
7. Dövlət Bayrağı Meydanı. Bakı, 2010, s. 75.
8. Ələkbərov F. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 500 səh.
9. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 479 səh.
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı günü. <http://www.e-qanun.az/publication/1/2009/11>
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri. İ. Əliyev, E. Məhərrəmov, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 56 səh.
12. Kurtoğlu Fevzi. Türk bayrağı və ya ay-ulduz. Ankara, 1992.
13. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası. Bakı, 1998, 220 səh.
14. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Dövlət Rəmzləri. "Çaşıoğlu". Bakı, 2001, 272 səh.
15. Nizaməddin Şəmsizadə, Azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli ideologiyasıdır "Xalq qəzeti", 10 aprel 2006-cı il
16. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 səh.

**AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİ
DÜNƏN VƏ BU GÜN**

Hüseynova Leyla Əhliman qızı
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun aparıcı e. i., dos.

Azərbaycan təhsili XX əsrdə bir neçə mərhələdən keçirmişdir. Əsrin əvvəllərində təhsilimizi müasirləşdirmək və eyni zamanda dilimizin, milli ədəbiyyatımızın, tariximizin tədrisini əsas meyar kimi qorumaq ziyahların ən ümdə vəzifəsi, orta q arzusu olmuşdur. Sovet təhsil sistemində isə bu meyarları qorumaq mümkün olmadı. SSRİ-nin ideologiyası birinci növbədə təhsildə öz təzahürünü tapdı. Lakin XX əsrin sonlarında müqəddəratını bərpa edən Azərbaycan Respublikası yeni təhsil sistemi qurmaq vəzifəsi qarşısında qaldı. Elə bir təhsil sistemi qurulmalı idi ki, dünyanın sınaqlardan çıxmış, səmərəli təcrübələri Azərbaycanda tətbiq edilməsi ilə yanaşı hələ məhv olmamış milli düşüncəni inkişaf etdirmək də mümkün olsun.

Açar sözlər: SSRİ tarixi, kommunizm ideologiyası, kurikulum, Azərbaycan tarixi dərslisi, Qarabağ tarixi

TEACHING HISTORY OF AZERBAIJAN: YESTERDAY AND TODAY

Azerbaijan education passed two stages in the twentieth century. At the beginning of the century it was the most common goal, the common desire of the intelligentsia to modernize our education and at the same time preserve our language, national literature and history as the main criterion. It was impossible to preserve these criteria in the Soviet educational system. The ideology of the USSR first of all found its way to education. However, at the end of the 20th century, the Republic of Azerbaijan, which regained its independence, was faced with the problem of creating a new education system. It is necessary to create an education system that, along with the application of world-famous and effective methods in Azerbaijan, allows the development of a national thought that has not yet been destroyed.

Keywords: history of the USSR, the ideology of communism, the curriculum, the history textbook of Azerbaijan, the history of Karabakh

Bu gün qloballaşan dünyamızda xalqımızın özünəməxsusluğunu qorumaq vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, tarixi keçmişini yaşatmaq və onu nəsillərə ötürmək təhsil, elm, mədəniyyət sahəsində çalışanları diqqətli, həssas olmağa vadar edir. Qəbul edərsiniz ki, gələcək nəsillərin təlim-təربiyəsində Azərbaycan tarixinin tədrisinin rolu böyükdür. Tariximizin tədrisi hər şeydən öncə milli mənlük, milli qürur formalaşdırır. Xalqımızın varolmaq mücadələsinin öyrədilməsi gənclərimizi əsl Azərbaycan vətəndaşı olmağa yönəldir. Türkiyə cümhuriyyətinin atası Atatürk demişdir ki, “öz xalqının tarixini bilməyən millət başqa millətlərin köləsi olmağa məhkumdur.”

Azərbaycan təhsili XX əsrdə bir neçə mərhələdən keçmişdir. Əsrin əvvəllərində təhsilimizi müasirləşdirmək və eyni zamanda dilimizin, milli ədəbiyyatımızın, tariximizin tədrisini əsas meyar kimi qorumaq ziyalıların ən ümdə vəzifəsi, ortaq arzusu olmuşdur. Sovet təhsil sistemində isə bu meyarları qorumaq mümkün olmadı. SSRİ-nin ideologiyası birinci növbədə təhsildə öz təzahürünü tapdı. 70 illik sovet dövründə Azərbaycan tarixinin tədrisi böyük maneələrlə üz-üzə qalmış, tariximizin saxtalaşdırması təhsildən də yan keçməmişdir. Azərbaycan tarixi fənni fakültativ məşğələ səviyyəsində yalnız 7-8-ci siniflərdə 20 saat olmaqla tədris olunmuşdur. Kommunizm ideologiyasına uyğun “SSRİ tarixi” dərslərində yeri gələrsə, Azərbaycan tarixi haqqında bəsit, saxtalaşdırılmış, təhrif edilmiş məlumatlarla kifayətləndirilmişdir.

Milli dəyərlər arxa plana keçdi, milli tarixin tədrisi Rusiya tarixi ilə əvəz olundu və mümkün qədər saxtalaşdırıldı, həqiqətlərdən çox uzaq dərsləklər çap olundu. Milli ideologiyanın, milli mənlüyün məhvinə hesablanmış təhsil heç də öz nəticəsini vermədi.

XX əsrin sonlarında müqəddəratını bərpa edən Azərbaycan Respublikası yeni təhsil sistemi qurmaq vəzifəsi qarşısında qaldı. Elə bir təhsil sistemi qurulmalı idi ki, dünyanın sınaqlardan çıxmış, səmərəli təcrübələri Azərbaycanda tətbiq edilməsi ilə yanaşı hələ məhv olmamış milli düşüncəni inkişaf etdirmək də mümkün olsun. Milli şüuru formalaşdıran, milli dəyərləri özündə əks etdirən elmlər içərisində öncəlik, heç şübhəsiz ki, tarix elminindir. Məhz yenicə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında tarix elminin tədrisi mühüm məsələ idi. Bu zaman dövrün ziyalıları, müəllimləri bir boşluq içərisində idi. Sovet dərsləkləri dövrü prosesə, milli ideologiyaya uyğun olmadığından “nə etməliyik?”; “tarix dərslərində hansı mövzuları keçməliyik?”; “hansı proqram əsasında dərsləri qurmalıyıq?” sualları boşluğa düşmüş tarix müəllimlərini narahat edirdi.

Azərbaycan Respublikasının geniş müəllim auditoriyası və xüsusən tarix müəllimləri XX əsrin 90-cı illərində üzü üçrəngli bayrağımızla təsvirlənmiş “Azərbaycan tarixi proqramı”nı xatırlayırlar. Bu proqram biz tarix müəllimlərinin əlində bir mayak oldu. Bu proqramın müəllifi Azərbaycanın görkəmli alimi Yaqub Mahmudov türkçülük, azərbaycançılıq, bütöv Azərbaycan ideyalarını əsas götürərək Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər tarixini siniflər üzrə konkret mövzularla proqramlaşdırmışdı.

Proqram əsasında müəllimlər öz təşəbbüsü ilə mövzuları işləyib şagirdlərə Azərbaycan tarixi dərslərini keçməyə başladılar. Dərslərin bu formada qurulması qeyri-müəyyənlik yaradır, fənnin tədrisi xaos şəklində davam edirdi. Dərslisiz, vəsaitsiz dərslər keçmək Azərbaycan tarixi fənnini səmərəsiz fənnə çevirirdi. Belə bir vaxtda məktəblərə 5-ci siniflər üçün “Ata yurdu” dərsləri [4] hazırlandı. Azərbaycan tarixi dərsləri artıq təhsil dövrüyyəsinə buraxıldı. Vətən tarixini əks etdirən o dövr üçün nəfis tərtibatda, əlavə məlumatlarla, mənbələrlə illüstrasiya və şəkillərlə

zəngin dərslik dövrün əvəzolunmaz dərs resursuna çevrildi. Belə ki, ən qədim dövrlərdən Azərbaycan Respublikasının ən son hadisələrinə qədər Vətən tarixinə ekskurs etmək mümkün idi. Bu dərsliyin müəllifi böyük tarixçi Yaqub Mahmudov idi. Bakı Dövlət Universitetində çalışan Yaqub müəllim tariximizin tədrisinin təməl daşını qoydu. O, orta məktəblərin tarix müəllimlərinə bir yol cizdi və müəllimləri qeyri-müəyyənlikdən xilas etdi. Bu dərsliyin ardınca tədrisin növbəti mərhələləri üçün “Azərbaycan tarixi” dərslikləri hazırlandı. 1994-cü ildə Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi ilə “Azərbaycan tarixi xəritələri” atlası [1] çap olundu. Bildiyimiz kimi, sovet illərindən başlayaraq erməni və erməni-pərəst tarixçilər tərəfindən tariximiz xəritələrdə də təhrif olunur, saxtalaşdırılırdı. Buna son qoyan atlas eyni zamanda orta məktəblərdə Azərbaycan tarixi dərslərində əsas vəsaitə çevrildi. Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq orta ümumtəhsil səviyyəsində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində olan problem-lər öz həllini tapdı.

Tarix elminin ali təhsil səviyyəsində tədrisinin də bir çox problemləri vardı. Müstəqilliyini yenidən qazanmış respublikanın ali məktəblərini marksizm-leninizm ideologiyasından təmizləmək, tədris proqramını yenidən işləmək, cəmiyyətin tələbatına uyğun ixtisaslar təsis etmək dövrün tələbinə çevrildi. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində tarix-şərqşünaslıq, tarix-arxeologiya, beynəlxalq münasibətlər, tarix-etnoqrafiya ixtisasları təsis edildi. Tezliklə, yeni ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı təkmilləşdirildi və Tarix fakültəsinin fəaliyyətində yeni mərhələnin əsası qoyuldu.

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin inkişafı üçün müxtəlif ölkələrin təcrübəsi ilə tanış olmaq bir ənənə halını almışdır. Bu missiya ilə Azərbaycan nümayəndələri ABŞ-ın müxtəlif ştatlarının, Avropa və Uzaq Şərq ölkələrinin orta təhsil müəssisələrində olmuşdur.

Amerika təhsil sisteminin dərin köklərə dayandığını və bu sistemin təməl prinsiplərini Azərbaycan milli təhsilində inteqrasiya etmək üçün hazırlıq başladı. 2006-cı ildən etibarən Kurikulumun tətbiqi ölkənin təhsil sistemində yeni eranın əsasını qoydu. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlandı və bu qanununda müasir təhsilin prinsipləri, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, sistemin quruluşu, keyfiyyət səviyyəsi və digər məsləhət öz əksini tapdığı kimi təhsil verənin hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdur ki, onun 33.3.4. maddəsində deyilir: “şəxsi nümunəsi ilə təhsilalanlarda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, Konstitusiyasına və qanunlarına, dövlət rəmzlərinə, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, adət və ənənələrinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, cəmiyyətə, ətraf mühitə hörmət və qayğı hissləri aşılmalıdır” [7]. Məhz bu maddədə ifadə olunan prinsiplial fikirlər müasir müəllimlərdə, gələcək nəsillərdə dəyər verilən təməl amillərdir.

Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparır. Ən başlıcası, dünyanın əşrəfi sayılan insanın həyatı bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda təhsil sahəsində islahatlar məhz bu məntiqə uyğun olaraq pillə-pillə aparılır. Son dövrlərdə beynəlxalq miqyasda əldə olunan nailiyyətlərimiz, şagirdlərimizin böyük uğurları apardığımız təhsil islahatlarının global xarakterini, milli köklər üzərində formalaşmış bəşəri mahiyyətini göstərir. Bütün bunlar isə müasir Azərbaycan məktəbinin simasının dəyişdiyini ifadə edir. Aparılan ilkin araşdırmalar da bu dəyişikliklərin məhz müəllimin, şagirdin, valideynin, ümumiyyətlə, təhsildə marağı olan bütün iştirakçıların fəaliyyətində özünü göstərdiyini təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları demişdir: "Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidir".[6]

Ali məktəblərə qəbul siyasəti respublikamızın gələcəyə hədəflənmiş məqsədlərinin ana xəttini təşkil edir. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının (TQDK indiki DİM) işinin səmərəli təşkili və fənlər üzrə proqramlarının hazırlanması, ali məktəblərdə bakalavr sisteminin, yeni ixtisasların tətbiqi müstəqillik illərində əldə edilən təhsil uğurlarıdır. Tarix fənni üzrə elmi-metodiki seminar fəaliyyətə başladığı ilk gündən Azərbaycan tarixi və ümumdünya tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini ön plana çəkdi. Qruplar üzrə tarix fənninin proqramları yazıldı. Azərbaycan tarixinə yeni yanaşma, sovet ideologiyasından təmizlənmiş mövzular proqramda öz əksini tapdı. Bütöv Azərbaycanın tarixi-Qarabağ, İrəvan, Borçalı, Dərbənd, Cənubi Azərbaycan tarixi, türk xalqlarının tarixi, türk-islam mədəniyyəti, eləcə də dünya ölkələrinin tarixi qəbul imtahanlarının proqramında və orta məktəb dərsləklərində əhatə olundu.

2006-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir.[3] Orta ümumtəhsil məktəblərində kurikulumuna əsaslanan dərsləklərin hazırlanması prosesi 2012-ci ildən "Azərbaycan tarixi" və "Ümumi tarix" dərsləklərinin yazılması və təhsil dövryyəsinə buraxılması ilə davam etmişdir. Belə ki, orta məktəb müəllimlərinin iştirakı ilə hazırlanan dərsləklərdə Kurikulum standartlarının tətbiqi ilə yanaşı azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, bütöv Azərbaycanın tarixinin tədrisi əsas götürülmüşdür. Şimalı-cənublu bütöv Azərbaycanın, işğal olunmuş ərazilərimizin tarixini, xüsusilə Qarabağın tarixini dərsləklərdə geniş şəkildə verərək gənclərimizin vətənpərvərlik tərbiyəsi Azərbaycan tarixi

dərslərinin əsas meyarı hesab edilir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 5-9 siniflərin “Azərbaycan tarixi” dərsləklərində 41 mövzu Qarabağın tarixinə həsr edilmişdir. V sinifdə 9, VI sinifdə 5, VII sinifdə 3, VIII sinifdə 9, IX sinifdə isə 15 mövzuda Qarabağın tarixindən bəhs olunur. Dərsləklərdə Azıx mağarası, Şuşa qalası, Qarabağ xanlığı, Azərbaycanın parçalanması, ermənilərin köçürülməsi, çar Rusiyasının ayrı-seçkilik siyasəti, ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları, Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) təşkili, Ermənis-tanın Dağlıq Qarabağa iddiası, Qarabağ müharibəsi, Xocalı soyqırımı və digər mövzular mənbələrlə, fotoşəkillərlə, sənədlərlə geniş şəkildə işlənib və şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti üçün təqdim olunmuşdur. Məlumdur ki, dərsləklər daim ictimaiyyət içərisində müzakirə olunur, bunun üçün müxtəlif monitorinqlər keçirilir. TQDK müntəzəm olaraq monitorinqlər keçirir və müəllimlərlə ölkənin paytaxt, region müəllimləri ilə həm birbaşa, həm də virtual görüşləri təşkil edilir. Ən yadda qalan görüşlər Şirvan (2015), Naxçıvan (2016), Bakı (2013, 2014) şəhərlərində keçirilmişdir [5]. Regionların tarix müəllimləri görüş zamanı dərsləklər haqqında maraqlı qeydlər və suallarla müraciət edirlər.

Bildiyimiz kimi, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin sözləri ilə desək, respublikanın tarix tədqiqatlarının mərkəzidir. Bu institutun tədqiqatları tərcümə olunaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunur. Ən mühüm tarix problemlərini əhatə edən kitablar dünya elmi cəmiyyətlərinə göndərilir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “İrəvan tarixi” əsəri rus, ingilis, italyan, ərəb və başqa dillərdə çap olunub yayılmışdır. Beynəlxalq konfranslarda Azərbaycan tarixinin həqi-qətləri dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırılır, ziddiyyətli məsələlərə elmi müstəvidə aydınlıq gətirilir. Bu cür ağır və ciddi işlərin başında duran institutun direktoru, görkəmli alim Yaqub Mahmudov uşaqları, yeniyetmələri də unutmur.

Onun rəhbərliyi ilə “Tarixi şəxsiyyətlərimizə sahib çıxmaq” layihəsi çərçivəsində Bakı məktəblərində şagird-elmi konfransları keçirilir. Artıq üç ildir ki, məktəblilər elmi, yaradıcı, bədii işləri ilə Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri haqqında biliklərini nümayiş etdirirlər. Bu konfranslar məktəbliləri Azərbaycan tarixinə, tarixi şəxsiyyətlərə hörmətlə yanaşmağa, Vətəni sevməyə sövq edir. Milli-mənəvi dəyərləri itirmədən daim müasirləşmək, tariximizi öyrənib təbliğ etməklə digər xalqlara hörmətlə yanaşmaq ideyaları Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin azərbaycançılıq məfkurəsinin təməl prinsipi olduğu kimi Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin də fəaliyyətinin əsas qayəsidir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil işçiləri ilə görüşü zamanı söylədiyi dəyərli fikirləri xatırlatmaq yerinə düşər: “Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır... Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bununla bağlıdır.”[2].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi xəritələri. Atlas. Bakı Kartografiya fabriki, 1994
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə giriş sözü. 31 avqust 1994-cü il. // Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. İkinci kitab: may, 1994 – dekabr, 1994 / Bakı: Azərneşr, 1997.-604 s.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) haqqında 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı.// “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 31 oktyabr 2006
4. “Ata yurdu”. Bakı, "Təhsil" Nəşriyyatı, 1997
5. Dərsliklərin monitorinqi // <http://www.tqdk.gov.az/activities/monitoring/>
6. Kurikulum islahatı zamanın tələbidir. “Azərbaycan müəllimi”, Bakı, 15 Yanvar 2010, №02
7. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 5 sentyabr 2009-cu il. // “Azərbaycan müəllimi” 7 sentyabr 2009

Məqalənin qəbulu şərtləri:

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəşrlər qarşısında qoyduğu tələblər əsas götürülür.
- Tələblərin 29-cu bəndinə əsasən müəllif hüquqları ilə əlaqədar olaraq xaricdə və ya respublikada çap edilmiş eyni adlı və məzmunlu məqalələrin jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələr jurnalın elmi redaksiyasına daxil olan heyət üzvləri tərəfindən ciddi oxunur və anonim rəyə göndərilir. Yalnız müsbət rəy verilən məqalələr çap olunur.
- Jurnal ildə bir dəfə nəşr edilir.
- Məqalələr müəlliflərin hesabına çap edilir.
- Məqalələr çap və elektron formada Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demografiya elmi-tədqiqat laboratoriyasına (III korpus, 1007-ci otaq) təqdim edilməlidir.
- Jurnal respublikanın əsas kitabxanalarına təqdim edilir.
- Jurnalın elektron versiyası Bakı Dövlət Universitetinin saytında yayımlanır: <http://bsu.edu.az>

Məqalənin tərtibi qaydaları:

- Mətn ölçüləri: Times New Roman, ölçü 12, interval 1;
- Vərəq ölçüləri: hər tərəfdən 2 sm;
- Həcm 5-10 səhifə (təqribən 1500-5000 söz);
- Yazılara kompüterdə səhifə nömrəsi verilməməlidir;
- Başlığın hamısı böyük hərflərlə Times New Roman şriftində, 12 ölçü ilə tünd rəngdə (Bold) mərkəzdə yazılmalıdır;
- Məqalənin adı ilə məzmunu tam uyğun olmalıdır;
- Məqalənin başlığının altında sağ tərəfdə 10 ölçü ilə müəllifin adı, soyadı – tünd rəngdə (Bold), fakültəsi, akademik və elektron poçt ünvanı göstərilməlidir;
- Məqalənin 100-200 sözdən ibarət 2 dildə (Azərbaycan və ingilis dillərində) xülasəsi olmalıdır;
- İlk səhifədə məqalənin 10 ölçü ilə kursiv ilə (italic) Azərbaycan dilində xülasəsi və açaq sözləri verilir. Azərbaycan dilində

xülasənin altından məqalənin ingiliscə başlığı , xülasə və açar sözlər verilməlidir. İngiliscə başlıq, xülasə və açar sözlər Azərbaycan dili ilə eyni olmalıdır;

- Məqalələr struktur olaraq “Xülasə”, "Giriş", "Əsas hissə", "Nəticə və elmi yenilik", "Ədəbiyyat siyahısı"ndan ibarət olmalı və məzmun buna uyğun qurulmalıdır;
- Məqalə içindəki yarımbaşlıqlar Birinci hərfi böyük, qalanları kiçik olmaqla verilməlidir. Məsələn, Giriş; Nəticə, Ədəbiyyat siyahısı;
- Məqalədə istifadə edilən ədəbiyyat və internet resursları son 5-10 ilin tədqiqatlarını əhatə etməlidir. Mənbələrin ünvanı isə dəqiq göstəriləndir (nəşr yeri, ili, nəşriyyat və cəmi səhifəsi);
- Məqalədə istifadə edilən bütün ədəbiyyat və internet resursları məqalənin sonunda 10 ölçü ilə əlifba sırası ilə düzülür. Mətnə istinadlar həmin sıraya uyğun kodla verilir. Məsələn [5, səh. 8];
- İnternet resursları göstərilərkən, əvvəlcə istinad olunan məqalənin ya yazının müəllifi, məqalənin ya məlumatın bağlılığı və ondan sonra hiperqitbas qoyulmalıdır;
- Məqalədə mövzu ilə bağlı internet materiallarından 40% istifadə etmək olar;
- Məqalədə sitatlar məqalənin ümumi həcmnin yalnız 30 faizini əhatə edə bilər. Yerdə qalan hissə yeni fikir olmalıdır;
- Cədvəl və şəkil verilərsə, cədvəl 1, cədvəl 2; şəkil 1, şəkil 2 və s. şəklində sıralanmalı və ad verilməlidir. Məsələn, Cədvəl 1. Azərbaycan respublikasının əhalisi (1999-cu il siyahıyaalmasına əsasən);
- Cədvəllər və cədvəlin mənbəsi cədvəlin aşağısında 10 ölçüdə verilməlidir;
- Məqalədə verilən şəkil və xəritələr ayrıca fayl (GIF, JPEG) kimi diskdə təqdim edilməlidir;
- Məqalələr tam redaktə olunduqdan sonra təqdim edilməlidir.

Qeyd: 1.Redaksiya heyəti müəlliflərin elmi yaradıcılığında mövqelərini tam ifadə etməsi üçün hər cür şərait yaratmışdır. Müəlliflərin və redaksiya heyətinin mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

2. Məqalələr redaksiya heyəti tərəfindən redaktə olunduqdan sonra çapa təqdim edilir.

3. Topulun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

4.Toplu BDU-nun tarix fakültəsi Elmi Şurasının 6 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çap edilir.

**DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**
(Elmi-nəzəri toplusu)

VI BURAXILIŞ

Kompüter tərtibatı:

Ulduz Paşayeva
Səidə Quliyeva

Bakı-2018